๘

หนังสือชุดพระเกียรติคุณ
สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์

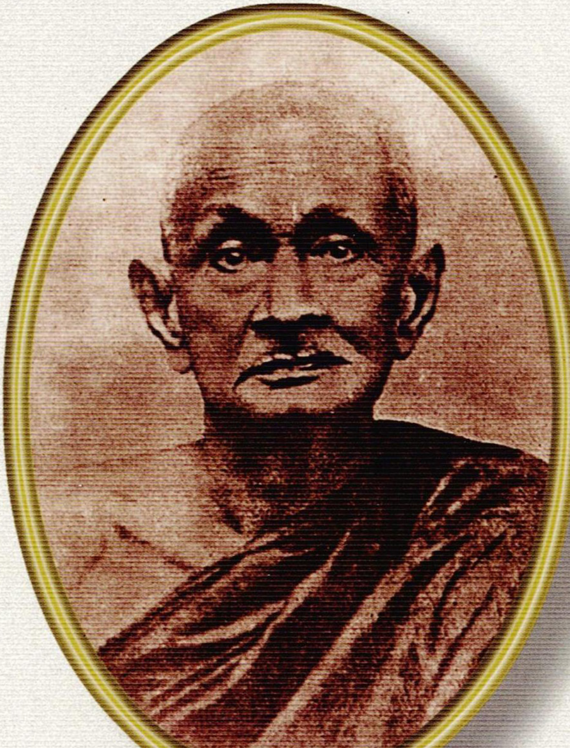

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์)

วัดบวรนิเวศวิหาร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์)

พระเกียรติคุณ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

วัดบวรนิเวศวิหาร

สุเชาวน์ พลอยชุม เรียบเรียง

พระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์)

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

สุเชาวน์ พลอยชุม

พระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า

กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์)

วัดบวรนิเวศ.-- พิมพ์ครั้งที่ 2.-- กรุงเทพฯ :

มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541.

116 หน้า

1. ปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา,

2352 - 2435

I. ชื่อเรื่อง.

294.30922

ISBN 974-580-854-7

©สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๑ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พลอากาศเอก หะริน หงสกุล

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ

โทร. ๒๘๑๗๗๙๐

คำนำ

เนื่องในวโรกาสฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ พรรษา เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๐ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้ดำเนินการจัดสร้าง "โรงพยาบาลสกลมหาสังฆปริณายก" ขึ้น จำนวน ๑๙ แห่ง ในภูมิภาคต่าง ๆ เพื่อถวายเป็นพระอนุสรณ์แด่สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๑๙ พระองค์ เป็นการร่วมฉลองพระชนมายุเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชในวโรกาสดังกล่าวแล้ว และเพื่อให้ประชาชนทราบความเป็นมาของโครงการจัดสร้างโรงพยาบาลสกลมหาสังฆปริณายก พร้อมทั้งพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กองบรรณาธิการนิตยสารธรรมจักษุ จึงได้เรียบเรียงพระประวัติสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารธรรมจักษุเป็นลำดับมา ปรากฏว่าเป็นที่สนใจของผู้อ่านทั่วไป ฉะนั้น เพื่อให้พระเกียรติคุณแห่งสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์เป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่

ประชาชนยิ่งขึ้น มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้จัดพิมพ์พระ-ประวัติสมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ที่เคยลงพิมพ์เผยแพร่ในธรรมจักษุนั้นขึ้นอีกครั้งหนึ่ง พร้อมทั้งปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น รวมเป็นหนังสือชุด **"พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์"** จำนวน ๑๙ เล่ม

เล่ม ๘ ในหนังสือชุดนี้คือ พระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระองค์ที่ ๘ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และเพื่อให้ผู้อ่านทราบถึงพระเกียรติคุณประการต่าง ๆ ของสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ๆ ชัดเจนขึ้น และเพื่อประโยชน์ในทางการศึกษาอ้างอิง จึงได้นำพระนิพนธ์และเอกสารเกี่ยวกับสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ๆ บางเรื่องมาพิมพ์เป็นภาคผนวกไว้ด้วย

ในเล่มนี้ ได้นำพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นมารวมพิมพ์ไว้เป็นภาคผนวก ๓ เรื่อง คือพระปรารภเรื่องแปลจตุรารียสัจ กรรมวิภาคกถา และกลอนกาพย์เสด็จเมืองนครศรีธรรมราช โดยคงอักขรวิธีไว้ตามต้นฉบับเดิม พระนิพนธ์เหล่านี้ย่อมแสดงถึงพระปรีชาสามารถในทางพระปริยัติธรรม และพระมติในทางพระศาสนาที่ควรแก่การศึกษา

เป็นอย่างยิ่ง

จึงหวังว่าหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้ จักอำนวยประโยชน์แก่ผู้อ่านทั้งหลายตามสมควร

(พระมหารัชมงคลดิลก)

ผู้อำนวยการ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

มิถุนายน ๒๕๔๑

สารบาญ

นำเรื่อง	(๑)
พระประวัติเบื้องต้น	๒
ทรงผนวช	๒
ทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์	๕
ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษก	๑๕
ทรงเป็นปราชญ์ทางภาษาบาลี	๒๑
ทรงเป็นสถาปนิก	๒๑
ทรงเป็นนักโบราณคดี	๒๒
ทรงเป็นนักประวัติศาสตร์	๒๓
ทรงเป็นนักดาราศาสตร์และโหราศาสตร์	๒๓
ทรงเป็นนักวิทยาศาสตร์	๒๔
ทรงเป็นกวี	๒๔
ทรงให้กำเนิดพระกริ่งในประเทศไทย	๒๕
พระอวสานกาล	๒๕

ทรงสถาปนาเปลี่ยนคำนำพระนาม ๒๖

เชิงอรรถ ๒๘

ภาคผนวก

พระปรารถเรื่องแปลจตุราริยสัจ ๓๑

กรรมวิภาคกถา ๖๗

กลอนกาพย์ ๙๕

นำเรื่อง

สมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณฐานันดร หรือสมณศักดิ์สูงสุดในทางการปกครองของคณะสงฆ์ไทย เป็นตำแหน่งที่มีมาคู่กับคณะสงฆ์ไทย ตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นอย่างต่ำ ตามหลักฐานดั่งที่ปรากฏในศิลาจารึกสมัยสุโขทัย ทรงดำรงอยู่ในฐานะองค์พระประมุขแห่งสังฆมณฑลทั่วราชอาณาเขตที่เรียกว่า สังฆปริณายกบ้าง มหาสังฆปริณายกบ้าง สกลมหาสังฆปริณายกบ้าง สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นผู้สถาปนาหรือแต่งตั้ง

สมัยกรุงสุโขทัย สมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์เรียกว่า **พระสังฆราช** และสันนิษฐานว่า พระสังฆราชน่าจะมีมากกว่า ๑ องค์ กล่าวคือ เมืองใหญ่ ๆ น่าจะมีพระสังฆราชองค์ ๑ เป็นสังฆปริณายก หรือประมุขของสงฆ์บริษัทตลอดเขตเมืองนั้น

สมัยกรุงศรีอยุธยา ในชั้นต้นมี พระสังฆราช ๒ องค์ คือ เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคามวาสีองค์หนึ่ง มีราชทินนามว่า **พระพุทธโฆษาจารย์** เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสีองค์หนึ่ง มีราชทินนามว่า **พระวันรัตน** องค์ไหนเป็นผู้มีอายุพรรษามากองค์นั้นได้เป็น **สมเด็จพระสังฆราช** และมีคำว่า “สมเด็จ” นำหน้าราชทินนาม ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า บางครั้งออกนาม **สมเด็จพระวันรัตน** บางครั้งออกนาม **สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์** ฉะนั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช จึงเป็นสมณศักดิ์สูงสุดและมีเพียงองค์เดียว

(๒)

มาถึงตอนปลายกรุงศรีอยุธยา จึงเกิดมีราชทินนามสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชขึ้นคือนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษาสังฆราชาธิบดี** ซึ่งสันนิษฐานว่า เกิดมีขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศเป็นครั้งแรก และได้ใช้เป็นแบบสืบมา

สมัยกรุงธนบุรี การปกครองคณะสงฆ์ก็ยังคงรูปแบบเหมือนสมัยกรุงศรีอยุธยา คือมีสมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณศักดิ์สูงสุดและเป็นตำแหน่งสูงสุดทางการปกครอง และมีสมเด็จพระสังฆราชเพียงองค์เดียวเป็นประมุขของสงฆ์บริษัททั่วราชอาณาเขต แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่า ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช มีราชทินนามว่าอย่างไร

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การปกครองคณะสงฆ์ก็ยังคงดำเนินไปเหมือนเมื่อครั้งกรุงธนบุรี มีตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณศักดิ์สูงสุดและเป็นประมุขแห่งสงฆ์บริษัททั่วราชอาณาเขต ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสมเด็จพระสังฆราชมีราชทินนามว่าอย่างไร กระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อทรงสถาปนา สมเด็จพระพนรัตน (มี) เป็นสมเด็จพระสังฆราช มีราชทินนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษญาณ ปรยัติวราสังฆราชาธิบดี** นำให้สันนิษฐานได้ว่า แม้ในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมเด็จพระสังฆราชก็คงจะมีราชทินนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษญาณ** เช่นเดียวกัน

ราชทินนามนี้ได้ใช้เป็นแบบสืบมาจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดให้แก้เป็น **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** และได้ใช้เป็นราชทินนามสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชสืบมาจนทุกวันนี้

แต่สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ปัจจุบัน ได้รับพระราชทานทินนามต่างไปจากสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ก่อน ๆ ว่า **สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช** จึงนับเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกที่มิได้เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ แต่ได้รับพระราชทานราชทินนามเป็นพิเศษเฉพาะพระองค์ ไม่ได้ใช้พระนามว่า **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** ตามแบบอย่างที่เคยเป็นมา

ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ที่สมเด็จพระสังฆราช แต่ไม่เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราช เมื่อถึงคราวจะออกพระนามเรียกพระนามกรม เมื่อจะกล่าวถึงตำแหน่งเรียกต่อพระนามว่า **สมณุตมมหาสังฆปริณายก** เป็นครั้งแรกที่เจ้านายได้ทรงรับตำแหน่งนี้

ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษก แด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระสังฆราช คำว่า **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** ซึ่งใช้เรียกเจ้านายผู้ได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษกแทนคำว่า "สมเด็จพระสังฆราช" เกิดมีขึ้นในคราวนี้เป็นครั้งแรก

ต่อมาเมื่อ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนา พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ เป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า คำว่า **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า** ก็เกิดมีขึ้นในคราวนี้เป็นครั้งแรก

สรุปได้ว่า ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ สมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์คือตำแหน่งที่ **สมเด็จพระสังฆราช** นั้นมีคำเรียกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. เจ้านายชั้นสูงผู้ได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษก (คือทรงได้รับสถาปนาเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราช) เรียกว่า **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** มี ๓ พระองค์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าวาสุกรี) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์) และสมเด็จพระมหา-

สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ) วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงเศวตฉัตร ๕ ชั้น สูงกว่าสมเด็จพระสังฆราชผู้ทรงเศวตฉัตร ๓ ชั้น

๒. พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ทรงได้รับสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า** มี ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ (หม่อมเจ้าภุชงค์) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (หม่อมราชวงศ์ชื่น นภวงศ์) วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระสังฆราชเจ้าทรงเศวตฉัตร ๕ ชั้น แต่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้รับพระราชทานฉัตรตาดเหลือง ๕ ชั้น

๓. ท่านผู้มิใช่พระบรมวงศานุวงศ์ เมื่อได้รับสถาปนาเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า **สมเด็จพระสังฆราช** ทรงเศวตฉัตร ๓ ชั้น ดังที่ปรากฏทั่วไป

ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาต่อเนื่องกันมามิได้ขาดทุกรัชกาล กระทั่งถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เพียงพระองค์เดียว เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สิ้นพระชนม์แล้ว มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่

สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๔ จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชเกือบตลอดรัชกาลคือ ๑๕ ปี

ในรัชกาลที่ ๕ ในช่วง ๒๓ ปีแรกแห่งรัชกาล ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชเช่นกัน กระทั่ง พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นั้นก็ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชเพียง ๑๐ เดือนเท่านั้นก็สิ้นพระชนม์ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยา-ลงกรณ์ สิ้นพระชนม์แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) เป็นพระองค์ที่ ๒ ในรัชกาลสมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช ๕ ปีเศษก็สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ หลังจากสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๕ จึงรวมเวลาที่ว่างสมเด็จพระสังฆราชอยู่ถึง ๓๔ ปี นับแต่รัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชต่อเนื่องกันมามิได้ขาดจวบจนปัจจุบัน

แต่โบราณมา พระเถระผู้จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จ

พระสังฆราช รวมทั้งสมเด็จพระราชาคณะด้วยนั้น ปรากฏตามพระอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่า **"เฉพาะบางรูปผู้ทรงคุณพิเศษ เช่น เป็นพระอุปัชฌายะหรือพระอาจารย์ของพระราชา..."** หากมิใช่เป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ก็ **"ทรงเลือกที่เป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่า"** กล่าวโดยสรุปก็คือ ท่านผู้จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชนั้นจะต้องมีความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินในทางใดทางหนึ่ง ฉะนั้น ในบางรัชกาลเมื่อหมดท่านที่ดำรงอยู่ในฐานะดังกล่าวแล้ว จึงไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราช และไม่ทรงสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะบางตำแหน่ง เช่น ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (นาค) สิ้นพระชนม์ ทรงพระราชดำริจะสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศนเทพวราราม เป็นสมเด็จพระสังฆราช จนโปรดให้อาลักษณ์ร่างนามที่จะทรงตั้งและกำหนดวันที่จะทรงตั้งแล้ว แต่ทรงพระประชวรเสด็จสวรรคตเสียก่อน จึงยังมิทันได้ทรงตั้ง ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ ก็มิได้ทรงสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) เป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นที่ทรงเคารพ

นับถือมากในฐานเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่และทรงเป็นครูอาจารย์แห่งราชสกุลวงศ์ เมื่อสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว ไม่ทรงสถาปนาท่านผู้ใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล

ในรัชกาลที่ ๕ ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ในพระองค์ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์แล้ว ทรงสถาปนา สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา ปุสฺสเทว) เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในพระองค์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล แม้ว่าในขณะนั้นจะมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นประธานอยู่ในสังฆมณฑล ก็ไม่ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกหรือสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงอยู่ในฐานะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ

ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช

เพราะทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ในพระองค์ ครั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์แล้ว ทรงสถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ เป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า เพราะทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในพระองค์

หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมา ธรรมเนียมการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมดังที่กล่าวมาแล้ว คือมิได้ถือความสัมพันธ์เกี่ยวข้องในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นสำคัญ แต่ถือตามหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เป็นสำคัญ ซึ่งโดยหลักการแล้วก็คือ พระมหาเถระผู้มีสมณศักดิ์สูงสุดเป็นลำดับที่ ๑ จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช

การปกครองคณะสงฆ์ไทยแต่เดิมมา แบ่งเป็นคณะ แต่ละคณะมีเจ้าคณะใหญ่ปกครองโดยไม่ขึ้นแก่กัน ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ในพระมหาสมณศาสนฉบับหนึ่งว่า

“แต่ก่อน คณะแยกกันครอง หรือบางสมัยมีสังฆราชก็เจริญอายุพรรษา มีอยู่ก็เปนแต่เพียงกิตติมศักดิ์ กระทรวงธรรมการจำต้องทำน่าที่สังฆราช ฯ ผลเปนอย่างไรบ้าง ฯ” และในเชิงอรรถพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑

ตอนหนึ่งว่า **“คณะใหญ่ทั้ง ๔ นั้นต่างมิได้ขึ้นแก่กัน เมื่อมีกิจอันจะพึงทำร่วมกัน เสนาบดีกระทรวงธรรมการรับพระบรมราชโองการสั่งฯ เจ้าคณะรูปใดมีสมณศักดิ์สูง เสนาบดีก็พูดทางเจ้าคณะรูปนั้น ๆ”** สมเด็จพระสังฆราชจึงทรงดำรงอยู่ในฐานเป็นกิตติมศักดิ์ ผู้ทำหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชที่แท้จริงคือเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ซึ่งรับพระบรมราชโองการสั่ง (คือคำสั่ง) จากสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอีกทีหนึ่ง ฉะนั้น แต่โบราณมา ผู้ปกครองคณะสงฆ์ที่แท้จริงคือสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน

ถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับถวายมหาสมณุตมาภิเษก (คือทรงรับสถาปนาเป็น สมเด็จพระสังฆราช) ได้ทรงแนะนำกระทรวงธรรมการว่า **“ในเวลานี้ได้ฉันเป็นสังฆราชขึ้น น่าที่กระทรวงธรรมการจะปลดเปลื้องการพระสงฆ์ ที่ตนไม่ถนัดถวายฉันเสียให้เป็นเด็ดขาด จะเบาแรงเข้าและการจะดีขึ้น”** ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง **“ทรงมอบการทั้งปวงซึ่งเป็นกิจธุระพระศาสนา ถวายแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นมหาสังฆปริณายก เพื่อทรงเป็นธุระปกครอง”** ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นต้นมา สมเด็จพระมหา-สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงเป็นผู้ทำให้พระสงฆ์ได้ปกครองพระสงฆ์กันเองเป็นครั้งแรก และทรงเป็นสมเด็จ

พระสังฆราชพระองค์แรกที่ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยตรงด้วยพระองค์เอง ซึ่งได้เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาจนทุกวันนี้

แม้ว่าลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ของไทยนับแต่อดีตมาจนปัจจุบัน จะแตกต่างกันไปบ้างตามความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง แต่ก็เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า สมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ทั้งในอดีตและในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ล้วนเป็นพระมหาเถระผู้ทรงพระเกียรติคุณและทรงปฏิบัติพระศาสนกิจเป็นคุณประโยชน์แก่พระศาสนาและชาติบ้านเมืองเป็นอย่างมาก แต่ประชาชนและพุทธศาสนิกชนจำนวนไม่น้อยที่ไม่ค่อยจะได้รู้จักความเป็นไปในส่วนพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์ ซึ่งทรงดำรงอยู่ในฐานเป็นอภิปูชนียบุคคลของชาติและทรงเป็นหลักชัยของพุทธศาสนิกชนทั่วไป ฉะนั้น มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จึงได้ดำริจัดพิมพ์หนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** จำนวน ๑๙ พระองค์รวมเป็นหนังสือ ๑๙ เล่มขึ้น เพื่อเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไป แต่ละเล่มว่าด้วยพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์ คือ

เล่มที่ ๑ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆังโฆษิตาราม

เล่มที่ ๒ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๓ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๔ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๕ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๖ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (นาค) วัดราชบุรณะ

เล่มที่ ๗ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เล่มที่ ๘ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๙ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๐ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๑๑ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จ

พระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ วัดราชบพิธสถิต-มหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๒ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทว) วัดสุทัศนเทพวราราม

เล่มที่ ๑๓ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๑๔ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภณ) วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

เล่มที่ ๑๕ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทย) วัดสระเกศ

เล่มที่ ๑๖ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริยาราม

เล่มที่ ๑๗ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เล่มที่ ๑๘ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จ

พระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสน) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๙ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ในแต่ละเล่ม นอกจากจะเสนอพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์แล้ว ยังได้เสนอพระนิพนธ์บางเรื่องของแต่ละพระองค์และเอกสารสำคัญบางเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระประวัติหรือการคณะสงฆ์ในยุคนั้น ๆ ไว้ด้วย เพื่อความชัดเจนของเรื่องราวที่ปรากฏในพระประวัติ และเพื่อความสะดวกของผู้ที่สนใจจะศึกษาในรายละเอียดหรืออ้างอิง

พระประวัติสมเด็จพระสังฆราช ในหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้ มหามกุฏราชวิทยาลัยได้นำลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารธรรมจักษุเป็นครั้งแรก ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้จึงเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒ และได้แก้ไขเพิ่มเติมในส่วนที่ผิดพลาดบกพร่องให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

จึงหวังว่าหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้คงจะอำนวยประโยชน์แก่ผู้อ่านและผู้สนใจทั่วไป

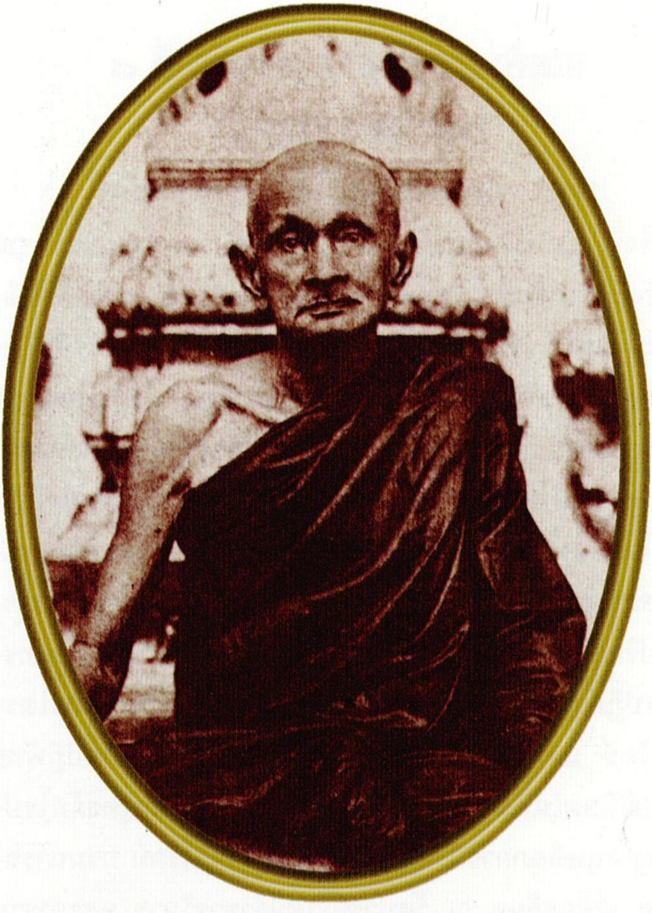

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

วัดบวรนิเวศวิหาร

สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๘
(พระองค์เจ้าฤกษ์)

พระนามตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ บวรรังษีสุริยพันธุ์ ปิยพรหมจรรย์ธรรมวรยุต ปฏิบัติสุทธิคณะนายก ธรรมนิติสาธกปวรัยบรรพชิต สรรพธรรมิกกิจโกศล สุวิมลปรีชา ปัญญาอรรคมหาสมณุดม บรมพงษาธิบดี จักกรีบรมนารถ มหาเสนานุรักษ์อนุราชวรางกูร ปรมินทรบดินทร์สูริย์หิโตปัธยาจารย์ มโหฬารเมตยาภิทธยาไศรย์ ไตรปิฎกโหรกลาโกศล เบญจปดลเสวตรฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาสมณุตมาภิเศกาภิสิต ปรมุกฤษฐสมณะศักดิธำรง มหาสงฆปรินายก พุทธสาสนดิลก โลกุตมมหาบัณฑิตย์ สุนทรวิจิตรปฏิภาณ ไวยัติยญาณมหากระวี พุทธาทิศรีรัตนไตรคุณารักษ์ เอกอรรคมหาอนาคาริยรัตน์ สยามาธิโลกยปฏิพัทธ พุทธบริสัษยเนตร สมณคณินทราธิเบศร์ สกลพุทธจักโรปการกิจ สฤษดิศุภการ มหาปาโมกษประธานวโรดม บรมนารถบพิตร เสด็จสถิตย ณ วัดบวรนิเวศน์ราชวรวิหาร พระอารามหลวง (มุสิกนาม) จงทรงเจริญพระชนมายุพรรณศุขพลปฏิภาณคุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิพิพัฒมงคล วิบุลยศุภผลจิรฐิติกาล ในพระพุทธสาสนาเทอญ

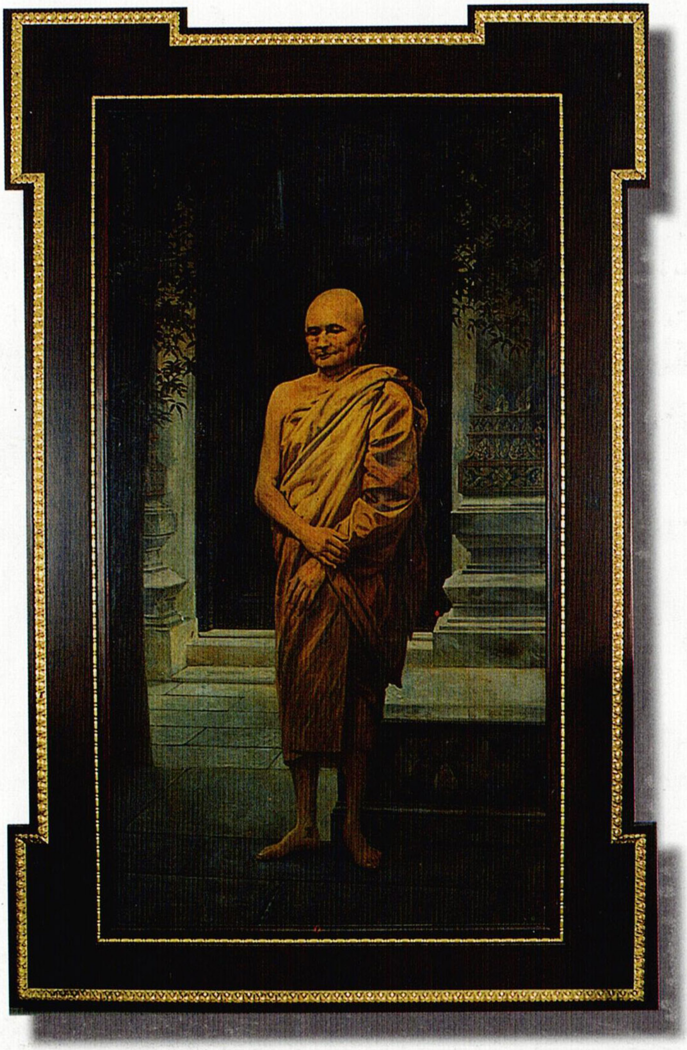

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

ภาพจากประมวลศราทธพรตเทศนา ภาค ๑ พ.ศ. ๒๔๖๗
(ไม่ปรากฏนามผู้วาด)

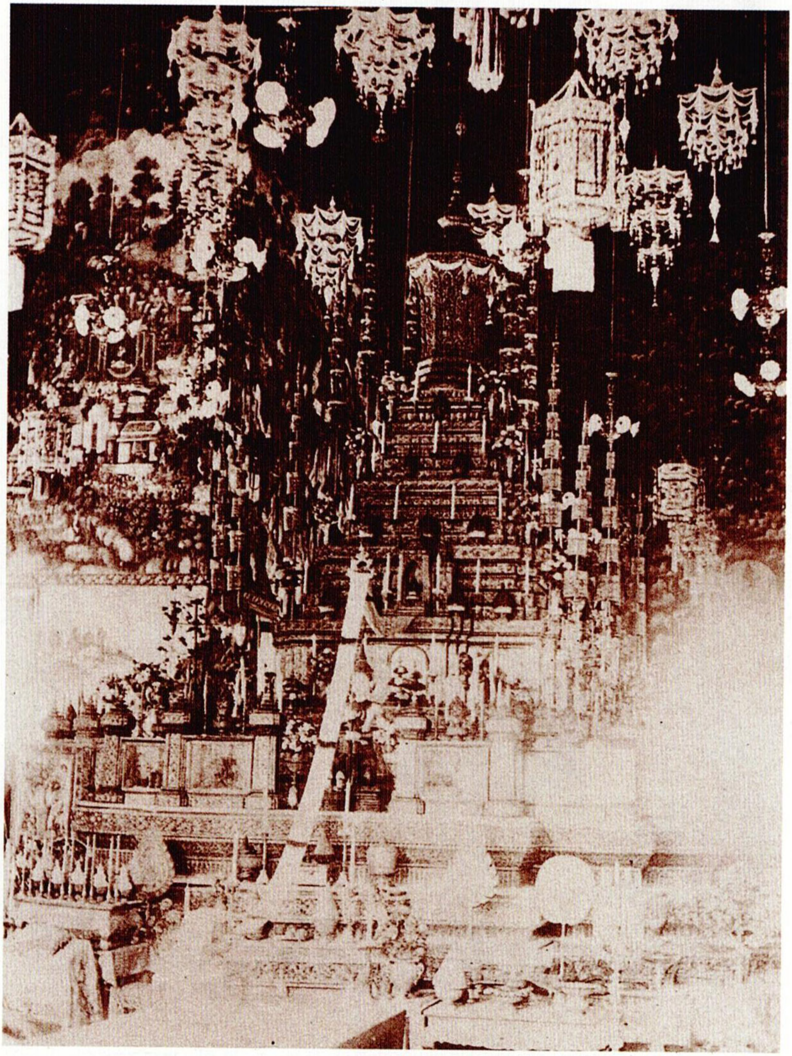

พัดแฉกถมปัด เมื่อได้รับพระราชทาน
สมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ
ในรัชกาลที่ ๓

พัดยศแฉกตาดพิเศษ เมื่อครั้งทรงดำรง
พระยศเป็น กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์
ในรัชกาลที่ ๔

พัดแฉกตาดพิเศษ เมื่อได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษก เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในรัชกาลที่ ๕ ด้านหนึ่งลายกลางปักเป็นรูปอุณาโลม ซึ่งเป็นตราประจำรัชกาลที่ ๓ อีกด้านหนึ่งปักเป็นรูปฉัตร ๕ ชั้น ยอดงาแกะเป็นฉัตร ๗ ชั้น

พระเกียรติคุณ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

นับแต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สิ้นพระชนม์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ ในรัชกาลที่ ๔ แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาลเป็นเวลา ๑๕ ปี ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๔ จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชจนเกือบตลอดรัชกาล เพราะสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชอยู่เพียงปีเศษตอนต้นรัชกาลเท่านั้น

เมื่อสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงดำรงพระอิศริยยศเป็น **พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์** ทรงดำรงสมณฐานันดรเป็นที่สองจาก สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส[๑]

มาในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวก็มิได้โปรดสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราช ตลอดช่วงต้นแห่งรัชกาล เป็นเวลาถึง ๒๓ ปี ฉะนั้น ในช่วงต้นรัชกาลที่ ๕ จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชอยู่ถึง ๒๓ ปี จึงได้ทรงสถาปนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ขณะทรงดำรงพระอิศริยยศเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช นับเป็นพระองค์ที่ ๘ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

พระประวัติเบื้องต้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นพระราชโอรสในสมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ และเจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก ประสูติเมื่อวันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๕๒ ตรงกับวันที่ ๑๔ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๒ อันเป็นวันเริ่มสวดมนต์ ตั้งพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ จึงได้พระราชทานนามว่า **พระองค์เจ้าฤกษ์**

ทรงผนวช

พ.ศ. ๒๓๖๕ พระชนมายุ ๑๓ พรรษา ทรงผนวชเป็นสามเณร ณ วัดมหาธาตุ สมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอุปัชฌาย์ ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ในสำนักพระญาณสมโพธิ

(รอด) ครั้นทรงผนวชเป็นสามเณรได้ ๔ พรรษา ประชวรไข้ทรพิษต้องลาผนวชออกมารักษาพระองค์ เมื่อหายประชวรแล้วสมเด็จกรมพระราชบวรมหาศักดิพลเสพ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงจัดการให้ทรงผนวชเป็นสามเณรอีกครั้งหนึ่ง

พ.ศ. ๒๓๗๒ พระชนมายุครบทรงผนวชเป็นพระภิกษุ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้ทรงลาผนวชออกสมโภช แล้วแห่พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ เจ้าฟ้าอาภรณ์ ที่จะทรงผนวชเป็นสามเณรในเวลานั้น ในการทรงผนวชเป็นพระภิกษุนั้น สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ขณะทรงดำรงพระอิศริยยศเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส กับพระวินัยรักขิต วัดมหาธาตุ เป็นพระกรรมวาจาจารย์

เมื่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุแล้วทรงศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ ณ วัดมหาธาตุนั้นเช่นกัน ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงเจริญพระชนมายุกว่า ๕ พรรษา เป็นเหตุให้ทรงเลื่อมใสในลัทธิธรรมวินัยตามอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ภายหลังจึงได้ทรงอุปสมบทซ้ำอีกครั้งหนึ่งในนทีสีมา โดยพระสุเมธาจารย์ (พุทธวังสะ) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ๒

สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมจนทรงแตกฉานในภาษาบาลี แต่ไม่ทรงเข้าสอบเพื่อเป็นเปรียญ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพัดยศสำหรับเปรียญเอก ที่เคยพระราชทานแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เมื่อครั้งยังมิได้ทรงเป็นพระราชาคณะให้ทรงถือเป็นเกียรติยศ สืบมา[๒] พระนิพนธ์อันเป็นเครื่องแสดงถึงพระปรีชาสามารถในภาษาบาลีของพระองค์ก็คือพระนิพนธ์เรื่อง **สุคตวิทัตถิวิธาน** ซึ่งทรงนิพนธ์เป็นภาษาบาลีว่าด้วยเรื่องการวิเคราะห์คืบพระสุคตอันเป็นมาตราวัดที่มีกล่าวถึงในทางพระวินัย นอกจากนี้ก็ได้ทรงนิพนธ์เรื่องเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ เป็นภาษาบาลีไว้อีกหลายเรื่อง นับว่าทรงเป็นปราชญ์ทางภาษาบาลีที่สำคัญพระองค์หนึ่งในยุครัตนโกสินทร์

ในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งเป็นพระราชาคณะสมณศักดิ์ เสมอพระราชาคณะสามัญ พระราชทานตาลปัตรแฉกถมปัดเป็นพัดยศ

พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งขณะยังทรงผนวชอยู่ทรงเป็นพระเถราจารย์ประธานแห่งพระสงฆ์ธรรมยุตินิกาย ทรงลาผนวชเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ จึงได้ทรงสถาปนา พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าฤกษ์ เป็น**กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์** ทรงอิศริยยศเป็นประธานาธิบดีแห่งพระสงฆ์ธรรมยุตินิกาย ซึ่งขณะนั้นเรียกว่า

"ธรรมยุติกนิกายิกสังฆมัธยมบวรนิเวสาธิคณะ" ทรงดำรงสมณฐานันดรเป็นที่สองรองจากสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งทรงดำรงตำแหน่ง สมเด็จพระมหาสังฆปริณายก คือสมเด็จพระสังฆราชอยู่ในขณะนั้น สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์จึงทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตเป็นพระองค์แรก[๓]

ทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์

พ.ศ. ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ขณะทรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์ ทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ เป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ เมื่อทรงผนวชแล้ว เสด็จประทับที่พระพุทธรัตนสถานมนทิราราม ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน โดยทรงเชิญเสด็จสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และนิมนต์พระราชาคณะผู้ใหญ่ต่างวัดเข้าไปอยู่ด้วยพอครบคณะสงฆ์ ทรงผนวชอยู่ ๑๕ วันก็ทรงลาผนวช[๔]

หลังจากเสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภที่จะถวายมหาสมณุตมาภิเษกพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษี

สุริยพันธุ์ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นั้นไม่ทรงรับ ทรงถ่อมพระองค์อยู่ว่า เป็นพระองค์เจ้าในพระราชวังบวร ฯ จักข้ามเจ้านายที่เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอทั้งทรงเจริญพระชนมายุกว่าก็มี จักเป็นที่ทรงรังเกียจของท่าน จึงทรงรับเลื่อนเพียงเป็นกรมพระ เสมอด้วยเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ในชั้นเท่านั้น[๕] จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เลื่อนพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖[๖]

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลื่อนพระอิสริยยศ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งนี้ แม้ว่าพระองค์จะไม่ทรงรับถวายมหาสมณุตมาภิเษก ในที่สมเด็จพระสังฆราช แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ถวายพระเกียรติยศในทางสมณศักดิ์สูงสุดเท่ากับทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราช ดังปรากฏในคำประกาศเลื่อนกรมว่า **“สมควรเป็นสงฆปรินายกประธานาธิบดี มีสมณศักดิ์อิศริยยศใหญ่ยิ่งกว่าบรรดาสงฆ์บรรพสัชทั้งปวงในฝ่ายพุทธจักร”**[๗] ฉะนั้น ในช่วงต้นรัชกาล มาจนถึง พ.ศ. ๒๔๓๔ เป็นเวลา ๒๓ ปี จึงว่างสมเด็จพระสังฆราช

พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

พระพุทธชินสีห์ ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

พระเจดีย์ใหญ่วัดบวรนิเวศวิหาร

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร พ.ศ. ๒๔๐๙

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุ พ.ศ. ๒๔๑๖

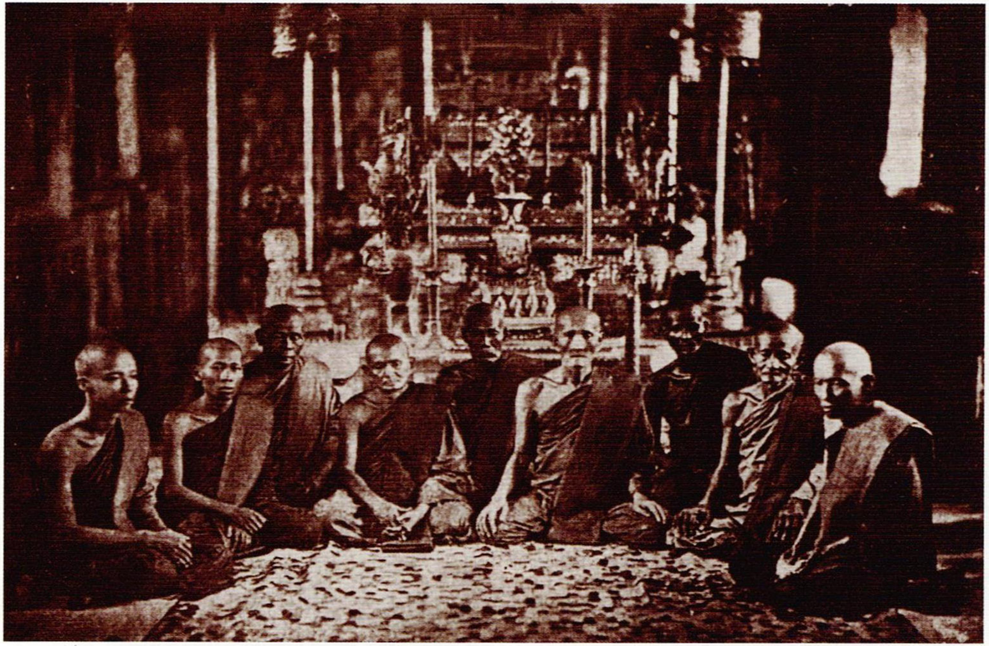

พระรูปหมู่เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ พระพุทธรัตนสถานในพระบรมมหาราชวัง

พระพุทธนินนาท พระพุทธรูปฉลองพระองค์ พระบาทสมเด็จ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงผนวชเป็นพระภิกษุ
ประดิษฐาน ณ วัดบวรนิเวศวิหาร

พระกริ่งปวเรศ ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงสร้าง

ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษก

พ.ศ. ๒๔๓๔ อันเป็นบั้นปลายแห่งพระชนมชีพแห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษก ขณะเมื่อทรงรับถวายมหาสมณุตมาภิเษกนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเจริญพระชนมายุถึง ๘๒ พรรษาแล้ว มาในคราวนี้ ทรงยอมรับถวายมหาสมณุตมาภิเษก เพราะเจ้านายชั้นเดียวกันสิ้นพระชนม์แล้วทั้งสิ้น มีเจ้านายผู้ใหญ่เจริญพระชนมายุเหลืออยู่แต่พระองค์เพียงพระองค์เดียว๒

การพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก (ของเดิมเขียนมหาสมณุตมาภิเศก) ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งพระราชพิธีสงฆ์ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร มีเทียนชัยและเตียงพระสวดภาณวารตั้งพระแท่นเศวตฉัตรในนั้น ตั้งพระแท่นสรงที่ชาลากำแพงแก้ว โรงพิธีพราหมณ์ตั้งริมคูนอกกำแพงบริเวณนั้นออกมา มีสวดมนต์ตั้งน้ำวงด้ายวัน ๑ พระสงฆ์ ๒๐ รูป รุ่งเช้าจุดเทียนชัย สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นโปรดให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงจุด พระสงฆ์เข้าพระราชพิธี ๓๐ รูป สวดมนต์ ๓ เวลาและสวดภาณวาร ๓ วัน ๓ คืน เช้าวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๔ สรงแล้ว เสด็จขึ้นพระแท่นเศวตรฉัตร มีประกาศกระแสพระบรมราชโองการทรงสถาปนาแล้ว

ทรงรับพระสุพรรณบัฏ เครื่องยศ ดอกไม้ธูปเทียนและต้นไม้ทองเงินของหลวงแล้ว ทรงถวายศีล เป็นเสร็จการรับมหาสมณุตมาภิเษกเพียงเท่านี้ ต่อนั้นทรงธรรม ๔ กัณฑ์อนุโลมตามบรมราชาภิเษกกัณฑ์ทศพิธราชธรรมจรรยาเปลี่ยนเป็นไตรสิกขา และทรงรับดอกไม้ธูปเทียนของพระสงฆ์พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ[๙]

ประกาศการมหาสมณุตมาภิเศก

ศุภมัสดุ พระพุทธสาสนกาล เปนอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๓๔ พรรษา ปัตยุบันกาล จันทรคตินิยม สสสังวัจฉร กรรติกมาศกาฬปักษ์ พาระสีดิถี ศุกรวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๑๐ พฤศจิกายนมาศ สัตตวีสติมวารปริเฉทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฏ บุรุษรัตนราชรวิวงศ์ วรุตมพงศ์บริพัตร วรขัติยราชนิกโรดม จาตุรัตนบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติสังสุทธเคราะหณี จักรีบรมนารถ มหามกุฏราชวรางกูร สุจริตมูลสุสาธิต อรรคอุกฤษฐไพบูลย์ บูรพาดูลย์กฤษฎาภินิหาร สุภาธิการรังสฤษดิ ธัญญลักษณวิจิตรโสภาคยสรรพางค์ มหาชโนตมางคประนตบาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดม

บรมสุขุมาล ทิพยเทพาวตาร ไพศาลเกียรติคุณอดุลยพิเศษสรรพ เทเวศรานุรักษ์ วิสิฐศักดิสมญา พินิตประชานารถเปรม กระมลขัติยราชประยูร มูลมุขมาตยาภิรมย์ อุดมเดชาธิการ บริบูรณ์คุณสารสยามาทินคร วรุตเมกราชดิลก มหาปริวาร นายกอนันต์ มหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษศิรินธร อเนกชน นิกร สโมสรสมมต ประสิทธิวรยศมโหดมบรมราชสมบัติ นพปดลเสวตรฉัตราดิฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชา ภิเศกาภิสิต สรรพทศทิศวิชิตไชย สกลมไหสวริยมหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนารถ ชาติอาชาว ไศรย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ์ อดุลยศักดิอรรคนเรศรา-ธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปมัยบุญการ สกลไพศาล มหารัษฎาธิบดินทร์ ปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถ บพิตรพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ ปวเรศวริยาลงกรณ์ ได้ดำรงพระยศเปนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ แลเปนสังฆปรินายกปธานาธิบดี มีสมณะศักดิใหญ่ยิ่งกว่าบรรดาสงฆบรรพสัช ทั่วพระราช อาณาเขตร มาตั้งแต่วันศุกร เดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ ล่วงมาจนกาลบัดนี้ มีพระชนมายุเจริญยิ่ง ขึ้นจนไม่มีพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดในมหาจักรีบรมราช ตระกูลนี้ ที่ล่วงลับไปแล้วก็ดี ที่ยังดำรงอยู่ก็ดี จะได้มีพระ

ชนมายุยืนยาวมาเสมอด้วยพระชนมายุสักพระองค์เดียว เปน เหตุให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลพระบรมวงศานุวงศ์ ทรงยินดีมีความเคารพนับถือยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน

อีกประการหนึ่งฝ่ายบรรพชิต บรรดาพระสงฆ์ซึ่งมี สมณะศักดิ์ในเวลานี้ ก็ไม่มีผู้ใดซึ่งจะมีพรรษาอายุเจริญยิ่ง กว่าพระชนมายุแลพรรษา ก็ย่อมเปนที่ยินดีเคารพนับถือยิ่ง ใหญ่ในสมณะมณฑลทั่วทุกสถาน

อนึ่งแต่ก่อนมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า อยู่หัว พระราชทานมหาสมณุตมาภิเศกแด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ก็ด้วยทรงพระราชปรารภ พระชนมายุซึ่งเจริญยิ่งกว่าพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง

อีกประการหนึ่ง ด้วยการที่ทรงผนวชมาช้านาน ทรง คุณธรรมทางปฏิบัติในพระพุทธสาสนา แลได้เปนครูอาจารย์ แห่งราชตระกูลแลมหาชน เปนอันมากเปนที่ตั้ง ก็ถ้าจะเทียบ แต่ด้วยคุณธรรมการปฏิบัติในทางพระพุทธสาสนาฤๅด้วยการ ที่ได้เปนครูอาจารย์ของพระบรมวงศานุวงศ์แลมหาชนเปนอัน มากนี้ก็พิเศษกว่า ด้วยได้ทรงเปนพระอุปัธยาจารย์ในพระเจ้า แผ่นดิน และพระบรมวงศานุวงศ์มีเจ้าฟ้า แลพระองค์เจ้าต่าง กรม แลพระองค์เจ้า จนตลอดข้าราชการเปนอันมาก จนถึง ในครั้งนี้ก็ยังได้ทรงเปนพระอุปัธยาจารย์ในสมเด็จพระบรม โอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ซึ่งยังทรงผนวชเปนสามเณร

อยู่ในบัดนี้ เพราะฉะนั้นบรรดาบรมราชตระกูลแลตระกูลทั้งปวง ทั้งในสมณะมณฑลทั่วทุกหมู่เหล่าย่อมมีความเคารพนับถือในพระองค์ทั้งสองประการ คือเปนพระเจ้าบรมวงศ์ซึ่งทรงมีพระชนมายุเจริญยิ่งกว่าพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง แลทั้งเปนพระอุปัธยาจารย์ด้วยอีกฝ่ายหนึ่ง จึงมีความนิยมยินดีที่จะใคร่ให้ได้ดำรงพระยศอันยิ่งใหญ่ เสมอกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส โดยรับมหาสมณุตมาภิเศกแลเลื่อนกรม เปนพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมสมเด็จพระให้เต็มตามความยินดีเลื่อมใส จะได้เปนที่เคารพสักการบูชา เปนที่ชื่นชมยินดีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยแลอเนกนิกรมหาชนบรรดาซึ่งนับถือพระพุทธสาสนาทั่วหน้า

จึงมีพระบรมราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาทโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งการมหาสมณุตมาภิเศก แลเลื่อนพระอิศริยยศ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ขึ้นเปนกรมสมเด็จพระ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัตรว่า

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ บวรรังษีสุริยพันธุ์ ปิยพรหมจรรย์ธรรมวรยุตร ปฏิบัติสุทธิคณะนายก ธรรมนิติสาธกปวรัยบรรพชิต สรรพธรรมิกกิจโกศลสุวิมลปรีชาปัญญาอรรค มหาสมณุดม บรมพงศาธิบดี จักรี

บรมนารถ มหาเสนานุรักษ์อนุราชวรางกูร ปรมินทรบดินทร์ สูริย์หิโตปัธยาจารย์ มโหฬารเมตยาภิธยาไศรย ไตรปิฏกโหร กลาโกศล เบญจปดลเสวตรฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหา สมณุตมาภิเศกาภิสิต ปรมุกฤษฐสมณศักดิธำรง มหาสงฆ- ปรินายก พุทธสาสนดิลกโลกุตม มหาบัณฑิตย์ สุนทรวิจิตร ปฏิภาณ ไวยัติยญาณมหากระวี พุทธาทิศรีรัตนไตรยคุณา รักษ์ เอกอรรคมหาอนาคาริยรัตน์ สยามาธิโลกยปฏิพัทธ พุทธบริสัษยเนตร สมณคณินทราธิเบศร์ สกลพุทธจักโรปการ กิจ สฤษดิศุภการมหาปาโมกษประธานวโรดม บรมนารถบพิตร เสด็จสถิตย์ ณ วัดบวรนิเวศราชวิหาร พระอารามหลวง (มุสิก นาม) ให้ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่าง พระองค์เจ้าต่างกรมตำแหน่งใหญ่ ในพระบรมมหาราชวังแล ดำรงพระยศฝ่าย สมณะศักดิเปนเจ้าคณะใหญ่แห่งพระสงฆ์ ทั้งกรุงเทพ ฯ แลหัวเมือทั่วพระราชอาณาเขตร พระราชทาน นิตยภัตรบูชาเดือนละ ๑๒ ตำลึง ขออาราธนาให้ทรงรับธุระ พระพุทธสาสนาเปนภาระสั่งสอนช่วยระงับอธิกรณ์พระภิกษุ สงฆ์สามเณรทั่วไปโดยสมควรแก่พระอิศริยยศสมณศักดิ จง ทรงเจริญพระชนมายุพรรณศุขพลปฏิภาณคุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิ พิพัฒมงคล วิบุลยศุภผลจิรฐิติกาลในพระ พุทธสาสนาเทอญ ฯ

ทรงเป็นปราชญ์ทางภาษาบาลี

สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงพระอัจฉริยภาพในหลายด้าน ซึ่งคนส่วนมากไม่ค่อยจะได้รู้จัก ประการแรก ทรงเป็นปราชญ์ทางภาษาบาลีที่สำคัญพระองค์หนึ่งในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีอยู่จำนวนไม่มากนัก ผลงานด้านภาษาบาลีที่สำคัญของพระองค์ก็คือพระนิพนธ์เรื่องสุคตวิทัตถิวิธาน ซึ่งทรงวิเคราะห์ และอธิบายเรื่องคืบพระสุคต พระนิพนธ์เรื่องนี้ ทรงพระนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ ในปลายรัชกาลที่ ๓ และได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกในลังกา ในตอนต้นรัชกาลที่ ๕ สำหรับในประเทศไทยนั้น เพิ่งจะมารู้จักพระนิพนธ์เรื่องนี้เมื่อต้นรัชกาลที่ ๖ นอกจากพระนิพนธ์เรื่องนี้แล้ว พระองค์ยังทรงพระนิพนธ์เรื่องอื่น ๆ เป็นภาษาบาลีไว้อีกหลายเรื่อง ส่วนพระนิพนธ์ในภาษาไทยก็ทรงไว้หลายเรื่องเช่นกัน ทั้งทางคดีโลกและคดีธรรม และทรงพระปรีชาสามารถทั้งในทางร้อยแก้วและร้อยกรอง ที่สำคัญเช่น ลิลิตพงศาวดารเหนือ โคลงพระราชประวัติในรัชกาลที่ ๔

ทรงเป็นสถาปนิก

พ.ศ. ๒๓๙๖ อันเป็นปีที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริที่จะปฏิสังขรณ์

พระปฐมเจดีย์ ซึ่งองค์เดิมเป็นพระเจดีย์ขนาดย่อม ให้เป็นพระมหาเจดีย์สำหรับเป็นที่สักการบูชาของมหาชนสืบไป จึงโปรดให้สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่ยังทรงเป็นกรมหมื่นออกแบบพระเจดีย์ และทรงโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เป็นแม่กองปฏิสังขรณ์ เมื่อสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ถึงแก่พิราลัย ก็โปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) เป็นผู้บัญชาการทำการปฏิสังขรณ์ต่อมาจนสำเร็จ พระปฐมเจดีย์ดังที่ปรากฏให้เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ จึงเป็นผลงานออกแบบของสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์[๑๐]

ทรงเป็นนักโบราณคดี

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่ ได้เสด็จธุดงค์ไปยังหัวเมืองต่าง ๆ เป็นเหตุให้ทรงพบศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ และจารึกอื่น ๆ ในเวลาต่อมาอีกมาก และพระองค์ได้ทรงพยายามศึกษา จนสามารถทรงอ่านข้อความในจารึกดังกล่าวนั้นได้ ซึ่งอำนวยประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติไทยอย่างมหาศาล สมเด็จกรมพระยาปวเรศ ฯ ซึ่งทรงเป็นศิษย์ใกล้ชิดในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์หนึ่ง ก็ได้ทรงดำเนินรอยตามเป็นเหตุให้ทรงเชี่ยวชาญในทางโบราณคดีพระองค์หนึ่งของไทย

ในยุคนั้น ทรงเป็นนักอ่านศิลาจารึกรุ่นแรกของไทย ได้ศึกษาและรวบรวมจารึกต่าง ๆ ในประเทศไทยไว้มากและได้ทรงอ่านจารึกสุโขทัยหลักที่ ๒ (อักษรขอม) เป็นพระองค์แรก[๑๑]

ทรงเป็นนักประวัติศาสตร์

นอกจากจะทรงสนพระทัยในการศึกษาทางโบราณคดีแล้ว สมเด็จกรมพระยาปวเรศ ฯ ยังทรงสนพระทัยในเรื่องประวัติศาสตร์ด้วย ดังจะเห็นได้จากผลงานทางด้านประวัติศาสตร์ที่ทรงพระนิพนธ์ไว้หลายเรื่อง เช่น ลิลิตพงศาวดารเหนือ เรื่องพระปฐมเจดีย์ พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เป็นต้น

ทรงเป็นนักดาราศาสตร์และโหราศาสตร์

สมเด็จกรมพระยาปวเรศ ฯ ทรงเป็นที่เลื่องลือว่าเชี่ยวชาญในทางโหราศาสตร์เป็นอันมาก แต่ไม่ทรงนิยมการพยากรณ์ ในด้านดาราศาสตร์ก็ทรงเชี่ยวชาญเป็นอย่างยิ่ง ได้ทรงพระนิพนธ์ตำราปักขคณนา (คือตำราการคำนวณปฏิทินทางจันทรคติ) ไว้อย่างพิสดาร พระนิพนธ์อันเป็นผลงานของพระองค์ในด้านนี้ไม่ค่อยได้ตีพิมพ์ออกเผยแพร่ คนทั่วไปจึงไม่ค่อยรู้จักพระอัจฉริยภาพของพระองค์ในเรื่องดังกล่าวเหล่านี้

มากนัก

ทรงเป็นนักวิทยาศาสตร์

สมเด็จกรมพระยาปวเรศ ฯ ทรงบันทึกจำนวนฝนตกเป็นรายวันติดต่อกันเป็นเวลาถึง ๔๕ ปี เริ่มแต่ปี พ.ศ. ๒๓๘๙ ในรัชกาลที่ ๓ จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๓ ในรัชกาลที่ ๕ เพื่อเป็นการเก็บสถิติน้ำฝนในประเทศไทย นับว่าทรงมีพระวิริยะอุตสาหะเป็นอย่างยิ่ง ทรงเรียกบันทึกของพระองค์ว่า "จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน" และในจดหมายเหตุนี้ยังได้ทรงบันทึกเหตุการณ์บ้านเมืองที่สำคัญ ๆ ไว้ด้วย นับเป็นจดหมายเหตุทางประวัติที่มีค่ามากเรื่องหนึ่ง

ทรงเป็นกวี

สมเด็จกรมพระยาปวเรศ ฯ ทรงพระนิพนธ์เรื่องราวต่าง ๆ ไว้มาก ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาบาลี ในส่วนที่เป็นภาษาไทยนั้นทรงพระนิพนธ์เป็นโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ไว้ก็จำนวนมาก เช่น โคลงพระราชประวัติรัชกาลที่ ๔ กาพย์เสด็จนครศรีธรรมราช ลิลิตพงศาวดารเหนือ เป็นต้น จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ทรงเป็นกวีนักอักษรศาสตร์ที่สำคัญพระองค์หนึ่งในยุคกรุงรัตนโกสินทร์

ทรงให้กำเนิดพระกริ่งในประเทศไทย

เมื่อกล่าวถึงเรื่องพระกริ่ง คนส่วนมากก็คงจะเคยได้ยินเรื่องพระกริ่งปวเรศ ซึ่งนิยมนับถือกันว่าเป็นยอดแห่งพระกริ่งในสยาม พระกริ่งปวเรศเป็นพุทธศิลป์ที่สมเด็จกรมพระยาปวเรศ ฯ ได้ทรงพระดำริสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๕ นับเป็นการให้กำเนิดพระกริ่งขึ้นในประเทศไทยเป็นครั้งแรก และได้เป็นแบบอย่างให้มีการสร้างพระกริ่งกันขึ้นในเวลาต่อมาจนกระทั่งทุกวันนี้

พระอวสานกาล

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นที่เคารพนับถือของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ตลอดถึงพระบรมวงศานุวงศ์เป็นอันมาก ทรงเป็นที่ปรึกษาในกิจการบ้านเมืองที่สำคัญ ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ มาตลอดพระชนมชีพ ดังจะเห็นได้จากความในพระราชหัตถเลขาที่กราบทูลสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น บางตอนว่า "ทุกวันนี้หม่อมฉันเหมือนตัวคนเดียว ได้อาศัยอยู่แค่สมเด็จกรมพระกับเสด็จเป็นที่พึ่งที่ปรึกษาเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ ขอให้ทรงพิเคราะห์การให้ละเอียดด้วย"[๑๒]

ในบั้นปลายแห่งพระชนมชีพ สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงประชวรต้อกระจก ในที่สุดพระเนตรมืด ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงประชวรพระโรคกลัดพระบังคนหนัก จัดเข้าในพระโรคชรา สิ้นพระชนม์เมื่อเช้าตรู่ของวันพฤหัสบดีที่ ๒๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ตรงกับวันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๑๑ สิริรวมพระชนมายุได้ ๘๔ พรรษา ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารเป็นเวลา ๔๑ ปี ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชอยู่เพียง ๑๑ เดือนเศษ ได้พระราชทานพระโกศกุดั่นใหญ่ทรงพระศพ

พระศพสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ประดิษฐานอยู่ ณ พระตำหนักเดิม (คือที่เสด็จประทับ) วัดบวรนิเวศวิหารเป็นเวลาถึง ๘ ปี จึงได้พระราชทานเพลิงพระศพ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง เมื่อวันที่ ๑๖ มกราคม ๒๔๔๓

ทรงสถาปนาเปลี่ยนคำนำพระนาม

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ขณะเมื่อทรงดำรงพระสมณฐานันดรเป็น สมเด็จพระมหาสังฆปรินายก ที่สมเด็จพระสังฆราชนั้น ยังไม่มีคำนำพระนามที่บ่งบอกถึงพระเกียรติยศในทางสมณศักดิ์ คือเรียกพระนามไปตามพระอิสริยยศแห่งพระบรมราชวงศ์ว่า "พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จ พระยาปวเรศวริยาลงกรณ์" มาในรัชกาลที่ ๖

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาเปลี่ยนคำนำพระนามเป็น "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์" ในคราวเดียวกันกับที่ทรงสถาปนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ จึงได้เรียกกันว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่นั้นเป็นต้นมา

❑ ❑ ❑

เชิงอรรถ

๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์ กรมพระดำรงราชานุภาพ. **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์.** ฉบับพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๖๖ โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร. หน้า ๑๒๖-๘.

๒ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๒๘; และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ความทรงจำ. สำนักพิมพ์คลังวิทยา, กรุงเทพ ฯ, ๒๕๑๗. หน้า ๗๓.

๓ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๒๙-๑๓๐.

๔ **ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร.** พิมพ์โดยพระบรมราชโองการในงานถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ที่พระเมรุท้องสนามหลวง, พ.ศ. ๒๔๖๕. หน้า ๖๘-๙.

๕ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๗๖-๘.

๖ **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์.** อ้างแล้ว. หน้า ๑๓๐.

๗ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๓๑.

๘ **ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร.** อ้างแล้ว. หน้า ๗๗.

๙ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๗๖-๗.

๑๐ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๕๑.

๑๑ กรมศิลปากร. **จารึกสมัยสุโขทัย.** จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปี ลายสือไทย, พ.ศ. ๒๕๒๖. หน้า ๒๒๕.

ภาคผนวก

พระปรารภเรื่องแปลจตุราริยสัจ

พระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

คำอธิบาย

เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปประพาศประเทศอินเดีย เมื่อเสด็จไปถึงเมืองพาราณสี ได้ทรงอุสาหะเสด็จพระราชดำเนินไปยังตำบลอิสิปตนะมิคทายวัน ทรงกระทำพุทธบูชาณพระมหาสถูป ซึ่งพระเจ้าศรีธรรมาโศกมหาราชได้ทรงสร้างไว้ตรงที่สมเด็จพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมจักรเปนปฐมเทศนาแก่พระภิกษุเบญจวัคคีย์ การที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จครั้งนั้นเปนครั้งแรก ซึ่งปรากฏว่าไทยได้ไปนมัสการถึงพระมหาสถูปที่นั้น[๑] จึงทรงสืบถามเรื่องตำนาน แลทรงเสาะหาโบราณวัตถุอันขุดค้นพบณที่นั้น มีพระพุทธรูปแลอักษรจาฤกเปนต้นได้มาหลายอย่าง ครั้นเสด็จกลับคืนมาถึงพระนครเมื่อเดือน ๕ ปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ ทรงบรรยายการที่ได้เสด็จไปประพาศประเทศอินเดีย กับทั้งเรื่องพระมหาสถูปแลโบราณวัตถุที่ได้ทอดพระเนตรถวายสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เวลานั้นยังเสด็จ

---

๑ ในหนังสือนิราศเกาะแก้วกาลกัตตา ปรากฏว่าพระราชสมบัติ (การเวก รัตนกุล) ผู้แต่งหนังสือนั้นได้ไปถึงเมืองพาราณสี แต่ในรัชกาลที่ ๔ แต่คงเปนเพราะไม่ทราบเรื่องภูมิประเทศในทางสาสนประวัติ จึงมิได้ไปนมัสการถึงพระมหาสถูปที่อิสิปตนะมิคทายวัน.

ดำรงพระยศเปนกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ เปนเหตุให้พระองค์ทรงพระปรารภถึงจาฤกคาถา **"เย ธมฺมา ฯ"** อันแสดงพระจตุราริยสัจ ซึ่งมักพบในของโบราณทั้งที่ในสยามประเทศนี้แลในประเทศอินเดีย จึงทรงพระนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้ขึ้นเมื่อเดือน ๗ ปีวอก จัตวาศกนั้น

ครั้นถึงเดือน ๘ ปีนั้น สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เมื่อยังดำรงพระยศเปนสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ทรงผนวชเปนสามเณร เสด็จไปประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศ ครั้งนั้นพระองค์ได้โดยเสด็จสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชไปประพาศอินเดียด้วย สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ จึงมีรับสั่งไต่ถามถึงประเทศอินเดียเนือง ๆ แล้วจึงประทานหนังสือซึ่งทรงพระนิพนธ์ไว้ให้ทรง แลประทานโอวาทในเรื่องอริยสัจโดยเอนกปริยาย สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยา ฯ ทรงเลื่อมใสได้กราบทูลขอคัดสำเนาหนังสือ ซึ่งสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงพระนิพนธ์มาทรงศึกษาแล้วเก็บรักษาไว้แต่ครั้งนั้นมา.

บัดนี้มีพระประสงค์จะทรงพิมพ์หนังสือประทานตอบแทนผู้ถวายน้ำสงกรานต์ ทรงเลือกหาเรื่องหนังสือซึ่งมีอยู่ ณ วังบุรพาภิรมย์ พบพระนิพนธ์ของสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระอุปัชฌายาจารย์เรื่องนี้ ทรงพระดำริห์ว่าถ้าพิมพ์ขึ้นผู้ที่ได้ไปก็เห็นจะพอใจอ่านโดยมาก จึงประทานมายัง

หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ให้กรรมการหอพระสมุด ฯ จัดการพิมพ์ถวายตามประสงค์ แลโปรด ฯ ให้กรมแผนที่ทหารบกจำลองรูปพระมหาสถูปพิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้ด้วย ส่วนอักษร **เย ธมฺมา** นั้น ได้จำลองจากหนังสือเรื่องการตรวจบริเวณพระมหาสถูปที่อิสิปตนะมิคทายวัน อันมีฉบับอยู่ในหอพระสมุด ฯ มาพิมพ์ไว้ให้เห็นรูปอักษร.

โคลงบานแพนก

◉ อริยสัจก่อเกื้อ ปัญญา
ทำสัตว์ซึ่งปราถนา ค่ามห้วง
ถึงวิสุทธิมรรคา ทางเอก
ชนอื่นบอาจท้วง ทั่วทั้งมารพรหม ฯ

พระปรารภเรื่องแปลจตุราริยสัจ

◉ ติติอุนีติ จตฺตาโร วณฺณนา ทุกฺขํ สมุทโย
นิโรโธ ทุกฺขนิโรธ- คามินี จ ปฏิปฺปทา
◉ อปรํ ยญฺญวิธาเน อาคตํ วจนํ สุภํ
ตโย ธ ภา ณา ค ติ เสยฺยา เณยฺยา
โลก ขย ป ทํ ร โถ ภยา ปโย
◉ อโสกเจติเย คาถา โปราเณหิ สุคนฺถิตา
มตฺติกาเจติยํ กตฺวา ปกฺขิปิตฺวา อิมกฺขรํ
สํขิตฺเตน สุสารตฺถํ ทสฺเสตฺวา ลญฺจิตา อยํ
◉ เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต อวจ
เตสํ จ โย นิโรโธ เอวํ วาที มหาสมณ อิติ
ฯ วิตฺถาโร ปน ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนสุตฺเต เวทิตพฺโพ ฯ

กาลนี้จักได้แสดงเรื่องอริยสัจจกถาของเก่า ตามที่ได้พบได้เห็นได้ฟังมา ตามร่องรอยพุทธานุพุทธบัณฑิต แต่ในกาลปางก่อนทำนิมิตรพรรณา แสดงไว้โดยลำดับเปนปติโลมถอยทวนขึ้นไปหาของเก่า เมื่อพระพุทธศาสนกาลพระผู้มีพระภาคเจ้าล่วงไปแล้วได้ ๒๔๑๒ พรรษา มีอุบาสิกาคนหนึ่งได้แผ่น

เงินหล่อมีอักษรอยู่ในกลางแผ่นละตัว กาไหล่ด้วยทองคำติดซ้อนกันขึ้นไปเปนสามชั้น ปลายนั้นเปนอุณาโลมแล้วมีฐานรองมาบอกเล่าว่านี่เปนของเก่าเอาไว้บูชาเถิด เปนของ ๆ ท่านผู้นั้น ๆ ได้สืบ ๆ กันต่อมาประมาณ ๘๐ ปีเศษแล้ว อักษรสี่ตัวนั้นดังที่จดหมายไว้ในเบื้องต้น **(คือ ติ ติ อุ นิ)** เจ้าของนั้นไม่รู้ว่าเรื่องอันใด บัณฑิตมาพิจารณาเข้าใจว่าอริยสัจคำเก่า แสดงความดังที่จดไว้เปนคำมคธในเบื้องต้นนั้น เปนคำย่อย่นสังเขปพอรู้ความ ตัว **ติ** เบื้องต้นนั้นคือทุกขสัจ ยกเอาทุกข์ที่เปนประธานสาม คือ ชาติ ชรา มรณะ ขึ้นแสดง ตัว **ติ** ที่สองนั้นคือสมุทัยสัจ ยกเอาตัณหาสาม คือ กามตัณหา ภวตัณหาวิภวตัณหา ขึ้นแสดง ตัว **อุ** ที่สามนั้นคือนิโรธสัจ ถือเอาอรรถว่า **อุจฺฉินฺโน** อุบายเครื่องตัดขาดแห่งตัณหาในปิยรูปเปนต้นขึ้นไป ตัว **นิ** ที่สี่นั้น คือมรรคสัจ แสดงมัชฌิมาปฏิปทาข้อปฏิบัติมีองค์แปดประการ จะให้สัตว์ดำเนินถึงนิพพานด้วยเหตุนั้น อันนี้เปนความสังเขปสั้นในอักษรสี่ตัว ตามความตรึกเห็นด้วยประการดังนี้

ก็ที่ชนทุกวันมาเข้าใจว่านิโรธสัจเปนชื่อแห่งนิพพานนั้นเห็นจะไม่ถูกไม่ดี ไม่เปนที่ตั้งแห่งความเชื่อความเลื่อมใส ควรจะกล่าวด้วยเหตุไปกล่าวด้วยผลเปนแต่เช็ดเฉียดเสียดฉูไป ไม่เจาะจงตรงฉเพาะต่อความที่จริง ไม่สมกับที่มาดังนี้ว่า **สพฺพสํ-ขารสมโถ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ**

นิพฺพานํ ในที่มาดังนี้ **วิราโค** เปนชื่อพระอรหัตตมรรค สมุจ-เฉทประหาน **นิโรโธ** เห็นจะเปนแต่ปฏิปัสสัทธิประหาน ดังคำที่ว่านิโรธสมาบัติเปนตัวอย่าง คืออรหัตตผลสมาบัติฤๅกะไร เปนธรรมที่สองรองนิพพาน ยังไม่ดับรอบเพราะรูปธรรมยังมีเศษเหลืออยู่ อนึ่งในวิราคสัญญาแลนิโรธสัญญา วิราคะกับนิโรธะเปลี่ยนกันคนละทีเปนคู่กันแล้วจึง นิพพานํ เพราะเหตุนั้นจึงเห็นว่า **นิโรโธ** ใช่นิพพานด้วยประการดังนี้

อนึ่งนิเทศสมุทัยก็เหมือนกับนิเทศนิโรธสัจ ต่างกันแต่ข้างหนึ่งว่าเกิด ข้างหนึ่งว่าดับแห่งตัณหาในปิยรูปเท่านั้น นี่เพราะโทษที่แปลว่าดับ ๆ เหมือนกับพาให้มืดมัวเสียความไปนิโรธกับสมุทัยเปนวิสภาคข้าศึกกันตรง ๆ เปนคู่กัน ไม่ใช่อนุปาทิเสสนิพพาน เปนของมาเช่นปฏิจจสมุบาทนัยเช่นนั้น ถ้าบัณฑิตมีปรีชาก็จะสำคัญเห็นจริงดังพรรณามา

อักษรสี่ตัวนี้เห็นจะสืบเนื่องมาแต่โบราณบัณฑิตแต่ปางก่อนเปนมั่นคง ก็ชนในประเทศนี้ในกาลบัดนี้ถืออักษรสี่ตัวว่าอริยสัจ ว่า **ทุสมนิ** บ้างว่า **ทุสนิม** บ้าง ชักเอาอักษรตัวต้นมากล่าวพวกที่ถือว่า **ทุสมนิ** นั้น ว่านิพพานประเสริฐเอาไว้ท้ายไว้ยอด พวกที่ถือว่า **ทุสนิม** นั้น เอาตามลำดับชื่ออริยสัจ ของสองเรื่องนี้ไม่มีอรรถสารควรจะพรรณา แล้วเปนของใหม่ในประเทศนี้ เปนเหตุจะให้วิวาททุ่งเถียงกัน ตามแต่ใจของผู้นับถือ สังเกตดูเห็นว่า **ติ ติ อุ นิ** เปนของเก่ามีความอธิบาย

ในตัวพยัญชนะ แยบคายชอบกลดังพรรณนามา

ที่นี้จะว่าด้วยอริยสัจที่มาในยัญวิธีโสฬศมงคล โบราณบัณฑิตได้นิพนธ์แต่งตั้งไว้ว่า **ตโย ธ ภา ณา** ความพูดในโลกสามอย่าง คือ ความเกิด ความแก่ ความตาย นี่แสดงทุกขสัจ **ค ติ เสยฺยา เณยฺยา** ทางไปแห่งตัณหาใครรู้แล้วประเสริฐนัก นี่แสดงสมุทัยสัจ **โลก ขย ป ทํ** ร่องรอยเครื่องทำให้สิ้นแห่งโลก นี่แสดงนิโรธสัจ **ร โถ ภยา ปโย** รถเครื่องฉิบหายความกลัวนี่ เปนมรรคสัจ มีอรรถสังเขปดังนี้ควรแก่ปัญญา อักษรเหล่านี้ ท่านพรรณาตั้งเปนตัวเลขลงไว้ในยัญวิธี แสดงความอัศจรรย์

ตโย ๑๖	ธ ๙	ภา ๔	ณา ๕
ค ๓	ติ ๖	เสยฺยา ๑๕	เณยฺยา ๑๐
โลก ๑๓	ขย ๑๒	ป ๑	ทํ ๘
ร ๒	โถ ๗	ภยา ๑๔	ปโย ๑๑

(ยันต์อริยสัจ)

อิกอย่างหนึ่ง

(อธิบาย) ว่า **ตโย** นั้นว่า ๑๖ **ธ** นั้นว่า ๙ **ภา** นั้นว่า ๔ **ณา** นั้นว่า ๕ นี่แถวหนึ่งสี่ตาราง **ค** นั้นว่า ๓ **ติ** นั้นว่า ๖ **เสยฺยา** นั้นว่า ๑๕ **เณยฺยา** นั้นว่า ๑๐ นี่แถวหนึ่งที่สอง **โลก** นั้นว่า ๑๓ **ขย** นั้นว่า ๑๒ **ป** นั้นว่า ๑ **ทํ** นั้นว่า ๘ นี่แถวหนึ่งที่สาม **ร** นั้นว่า ๒ **โฉ** นั้นว่า ๗ **ภยา** นั้นว่า ๑๔ **ปโย** นั้นว่า ๑๑ นี่แถวหนึ่งที่สี่ นับเปนแถวไปทีละสี่ตาราง ๆ จะขวางจะตรงจะทะแยงไปอย่างไรก็ดี คงได้ ๓๔ ทุกอย่างไปไม่ยิ่งหย่อน อันนี้เปนความอัศจรรย์ในอักษรกลเลข ไม่มีตำราอื่นจะมาเทียบเทียม แล้วก็มีเรื่องความที่เรียบเรียงก็แสดงอริยสัจที่ของสูงไม่มีสิ่งอันใดจะยิ่งเกิน อักษรที่คิดวางแทนตัวเลขนั้น ก็มีตั้งแต่ ๑ เรียงขึ้นไปจน ๑๖ ไม่ซ้ำกัน แล้วแบ่งจัดลำดับนั้นก็ชอบกล มีเลขคู่แถวละหนึ่งบ้างสองบ้าง เลขเรียงตัวนั้นแถวละสองบ้างสามบ้าง ครั้นนับรวมกันเข้าเท่ากันทุกแถวทุกทิศ เนื้อความก็วิจิตรอักษรก็ชอบกลกระบวนเลขนั้นวางเลขคู่ไว้ข้างต้น แถวหนึ่งมีเลขคู่อยู่ข้างปลาย ถูกกันได้ทั้งต้นปลายเรียบเรียงเสมอกันอันนี้เปนความอัศจรรย์ในกระบวนเลขแลตัวอักษรวิจิตรนัก ดูประหลาดเหมือนซี่จักรที่ทำให้เรียบเท่าเสมอกันเปนอันดี วิเศษกว่ายัญวิธีอักษรกระบวนเลขต่าง ๆ อย่างอื่นทั้งปวงทุกอย่างไป

ทีนี้จะว่าด้วยอริสัจจกถาที่โบราณบัณฑิตได้จัดตั้งไว้แต่ในอโศกรัชกาล นับแต่พระผู้มีพระภาคปรินิพพานล่วงไปได้ ๒๒๒

ปี ครั้งนั้นพระเจ้าอโศกเปนมหิศราธิบดีดำรงรัชยสมบัติ ณ เมืองปาตลีบุตรมัธยมประเทศ มีพระเดชแผ่พ่านไปในสากลชมพูทวีปทั้งปวง มีพระราชศรัทธาอุสาหะใหญ่หลวง ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้สร้างอารามวิหารเจดีย์เปนที่สักการบูชาแปดหมื่นสี่พันทั่วพระราชอาณาเขตร บรรจุพระสารีริกธาตุของพระศาสดา แล้วแกะอักษรเปนรูปตรากดแผ่นดิน บรรจุไว้ในภายในพระเจดีย์ ความในอักษรทั้งปวงนั้นแสดงอริยสัจสี่โดยย่อสังเขปด้วยคาถาอันเดียวว่า **เย ธมฺมา** ธรรมทั้งหลายใด **เหตุปฺปภวา** มีความเกิดทั่วพร้อมเปนเหตุ นี่แสดงทุกขสัจในบาทที่ต้น ฯ **เตสํ เหตุํ ตถาคโต อวจ** พระตถาคตได้กล่าวแล้วซึ่งเหตุของธรรมทั้งหลายนั้น นี่แสดงสมุทัยสัจด้วยบาทที่สอง ฯ **เตสํ จ โย นิโรโธ** ก็ความดับอย่างไรของธรรมทั้งหลายนั้น นี่แสดงนิโรธสัจด้วยบาทที่สาม ฯ **เอวํ วาที มหาสมโณ** อย่างนี้วาทะท่านมหาสมณะ นี่แสดงมรรคสัจด้วยบาทที่สี่ ฯ อักษรเหล่านี้ทำเปนตรากดไว้ในแผ่นดินเผาบรรจุไว้ในพระเจดีย์ดินบรรจุไว้ในอโศกเจดีย์ที่เปนที่พระตถาคตเจ้าได้ให้พระธรรมจักรเปนไปณเมืองพาราณสี

ครั้นเมื่อพุทธศาสนายุกาลล่วงแล้วนับโดยปีได้ ๒๔๐๗ พรรษา จุลศักราชที่สังเกตใช้กันมาในประเทศนี้ เปนปีฉลูยังอยู่ในฉศก ๑๒๒๖ ยังไม่สงกรานต์ เมื่อถึง ณ วันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ มีคนอังกฤษชื่อยอนสจ๊วด มาแต่เมืองพุทธคยา เอา

กิ่งใบมหาโพธิที่ประเทศพระได้ตรัสมาถวาย มีหนังสือสาบานตนมาด้วยฉบับหนึ่งเปนคู่มือ กับแผ่นศิลาจำหลักเปนรูปพระสมาธิสามแถว ๆ ละเก้าองค์ ๆ สูงสองนิ้ว เขาทำประดับไว้ที่แท่นพุทธอาสน์ ในวิหารด้านตะวันออกใต้ต้นโพธิแห่งหนึ่งกับพระเจดีย์ดินเล็ก ๆ สององค์ ว่าข้างในมีแผ่นอักษรบรรจุไว้ ก็แผ่นอักษรทำด้วยดินเช่นนั้นมีมาข้างนอกห้าแผ่น กลมกว้างสามกะเบียดแกะพิมพ์เป็นอักษรตัวเล็ก ๆ เรียบงามจุได้ถึงสามสิบห้าตัว กดไว้ในแผ่นดินอย่างหนึ่ง กับใหญ่สองแผ่น แผ่นหนึ่งกลมกว้างเจ็ดกะเบียด แกะเปนพวงพระเจดีย์มีก้านอันเดียวกัน มีกลีบต่อขึ้นไปแล้วมีพระเจดีย์องค์ใหญ่ตั้งอยู่บนนั้นแล้วมีกิ่งพาดประพันธ์แตกออกไปข้างทั้งสี่ มีขุททกเจดีย์ตั้งอยู่บนนั้นอิกสี่องค์นี่อย่างหนึ่ง อิกแผ่นหนึ่งกลมกว้างได้สองนิ้วกึ่งแกะเปนรูปพระเจดีย์สี่แถว แถวบนห้าองค์ แถวที่สองเจ็ดองค์แถวที่สามเจ็ดองค์ เปน ๑๙ องค์ด้วยกัน ทำยอดหักพับห้อยลงมาหมด ข้างล่างทำไว้องค์หนึ่ง ยอดตรงดีเปนยี่สิบด้วยกันแล้วแกะเปนหนังสือโบราณล้อมรอบพระเจดีย์ที่มียอดอยู่นั้นสิบบันทัด ตัวอักษรนั้นเติบหน่อยค่อยอ่านง่าย นี่อิกแผ่นหนึ่งเขาเล่าว่านี่ของสำหรับอยู่ในพระเจดีย์ในวัดนั้นแล้วเขากราบทูลว่าของเหล่านี้อยู่มาได้สองพันปีเศษแล้ว

ถ้าจริงดังนั้นก็เห็นจะเปนพระเจดีย์ของเก่าครั้งพระเจ้าอโศกรับสั่งให้สร้างเปนมั่นคง ครั้นคิดคำนวณขึ้นไปก็ได้ความ

ว่า เมื่อพระเจ้าอโศกดำรงราชสมบัติปาตลีบุตรนคร ทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาให้สร้างอารามวิหารเจดีย์สถานแปดหมื่นสี่พันทั่วพระราชอาณาเขตรณครั้งนั้น นับแต่ปีพุทธปรินิพพานมาได้ ๒๒๒ ปีจอ มาจนถึงปีฉลู ๑๒๒๖ นี้ ก็ได้ ๒๑๘๕ สมกับคำหมอยอนสกวาดว่าเห็นไม่ผิด อันนี้ก็ควรที่บัณฑิตจะก่อให้เกิดความเชื่อความเลื่อมใสในของที่ล่วงนานไกลเหมือนดังมาปรากฏตั้งอยู่ฉเพาะหน้า แล้วหนังสือในแผ่นตราก็แสดงความเรื่องอริยสัจ ว่าพระพุทธเจ้าในสามกาลย่อมตรัสรู้อริยสัจ ทรงสั่งสอนภัพพเวไนยที่มีอุปนิสัยควรจะตรัสรู้อริยมรรคอริยผล

ครั้นล่วงมาถึงปีเถาะ ๑๒๒๘ อังกฤษเจ้าเมืองข้างแผ่นดินมัชฌิมประเทศ เก็บเมล็ดโพธิพฤกษแต่ประเทศที่พระได้ตรัส ใส่กล่องผนึกหุ้มห่อเปนหลายชั้นถวายเข้ามา ทรงพระกรุณาให้เพาะปลูกในฤดูฝนต้นพรรษกาล ครั้นน่าแล้งพระราชทานต้นโพธิที่งอกเจริญนั้นให้แห่ไปปลูกไว้ในพระอารามหลวงทุกตำบล เปนของเนื่องมาแต่พุทธบริโภคเจดีย์ที่พระทศพลได้ตรัสรู้ ควรจะเปนที่ไหว้ที่บูชาของประชุมชนณภายหลัง นี่เปนของมีมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม

ครั้นเมื่อพุทธศาสนกาลล่วงไปได้ ๒๔๑๔ พรรษา จุลศักราชที่สังเกตใช้กันมาในประเทศนี้ เปนปีมะแม ๑๒๓๓ ศก พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาธรรมิกราชาธิราชเจ้า

เสด็จออกไปประพาศเมืองกาลกัตตาแว่นแคว้นแดนมัชฌิมประเทศ ได้ทอดพระเนตรภูมิสถานบ้านเมืองเปนอันมากหลายตำบล เปนที่อยู่มนุษย์นรชนเก่าใหม่หนาแน่นเปนอันมากยากที่จะพรรณามีลัทธิถือศาสนาก็ยักย้ายต่าง ๆ กัน เปนหลายพวกหลายพรรค์วิจิตรนัก บางพวกถือว่าพระผู้ประเสริฐศักดิ์มีมือมากถึงสิบกร บางพวกถือวานรเปนเครื่องคำนับ บางพวกถือโควัตรเก็บโคมัยไว้สำหรับได้เจิมทา ถือเจิมหน้าเปนเครื่องหมายลายบ้ายแต้มเปนพวก ๆ ต่าง ๆ กัน บางพวกถือศิวลิงค์นั้นว่าเปนผู้สร้างผู้นิรมิตรเมื่อจะทำอาวาหะวิวาหะมงคลกิจ ต้องคิดสร้างคนละองค์สององค์เกลื่อนกลาดไป บางพวกถือดังที่มีในดิดถียวัตร ปฏิบัติตนให้ลำบากนั่งตากแดดโซมน้ำมันทั้งกลางคืนแลกลางวันอยู่ ณ ที่แจ้ง จะว่าไปก็ไม่ทราบทั่วทุกแห่งแต่บรรดามี แต่พวกถือศาสนาพระโคตมนี้เรียกพวกเยนเปนที่สังเกตกัน ตัดความให้สั้นว่าเสด็จไปครั้งนี้ เมืองพาราณสีอิสิปตนะที่พระพุทธเจ้าแกว่งจักรแลมหาโพธิสถาน แต่ที่ประสูติแลประนิพพานนั้นสืบหาไม่พบ แม่น้ำทั้งสี่ก็ได้เสด็จไปทั่วครบตักเอาน้ำมา เสด็จโดยมรรคาทางรถไฟ ผลไม้ที่แปลกประหลาดใหญ่ในหิมาลัยประเทศ ก็ได้ทอดพระเนตรเขาเอามาถวายทางรถไฟเพียงห้าคืนหกคืนเท่านั้น ผลไม้แก่ห่ามพอถึงทันยังไม่เน่า

ทีนี้จะได้เล่าถึงอโศกเจดิยาราม ที่เจดีย์นั้นได้ความว่าเปนที่พระพุทธเจ้าทรงเทศนาธรรมจักรในที่นั้น พระเจ้าอโศกได้

ทราบความจึงได้ปักหมายสำคัญ แล้วก่อเปนพระเจดีย์ล้อมที่อันนั้นไว้ ห่อหุ้มประดับไปด้วยอิฐศิลาจำหลักเปนลายวิจิตรภูกคณนาชั่วนิ้วบุรุษ ยากที่คนจะสลักขุดเปนมหัศจรรย์ สำเร็จด้วยฤทธิ์ใหญ่คนมากมหันต์จึงจะทำได้ เขาชักรูปจำลองไว้ได้เข้ามาถึงสามรูปแปลกทิศกัน ได้เสด็จเข้าไปในมหาเจดีย์นั้นเห็นที่เขาขุดคุ้ยได้กระดูกคนโบราณแหลกเลอียดเปนเม็ดเล็กเม็ดน้อย ใส่ในผอบฝังไว้ในแผ่นดิน ส่งไปไว้ที่โรงดูของเก่าเมืองลอนดอน เหลืออยู่แต่พระพุทธรูปศิลาเขากองล้อมไว้ในที่นั้น กับพระเจดีย์ดินสององค์รูปเหมือนกันกับพระเจดีย์ใหญ่ในภายในมีหนังสือตราเหมือนดังมีเข้ามาในแผ่นดินก่อน ได้มาสององค์เปนพยานถูกต้องกัน

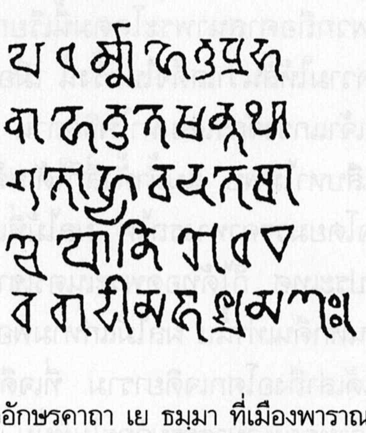

(ตัวอักษรคาถา เย ธมฺมา ที่เมืองพาราณสี)

อนึ่งไม้มหาโพธิใหญ่นั้นเขาตัดฟันเสียแล้วยังเหลืออยู่แต่ตอ เห็นรอยยังใหม่ ๆ แล้วเสด็จขึ้นไปประพาศประเทศข้างฝ่ายเหนือ ครั้นเสด็จไปแล้ว ไวสรอยเจ้าเมืองกาลกัตตาไปเที่ยวเล่นเมืองย่างกุ้ง กลับมาถึงเขาแอนดะแมน เอาเรือโบตแล่นเที่ยวตามเกาะ ขึ้นไปบนเกาะกลับลงมาจะลงเรือ แขกในเกาะนั้นตามมาแทงไวสรอยที่ตะพานตกน้ำตาย เสด็จกลับลงมาแต่เหนือได้ทราบเหตุ เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ ณ วันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาห้าโมงเศษ เหมือนเมื่อเสด็จไป

◉ พระบารมีมากพ้น หนหลัง
เสด็จถึงฟากฝั่ง พุทธไท้
มงคลประเทศหวัง เปนที่ เกิดนา
ของท่านผู้มละได้ เครื่องร้อนหมุนเวียน

◉ ชนไทยบห่อนได้ เคยเห็น
ประเทศท่านผู้เปน พุทธเจ้า
แดนเกิดก่อความเย็น แก่สัตว์
ใครพบประสบเข้า แน่แท้โลกสวรรค์

◉ ที่นี้จักกล่าวแก้ ต่อไป
ถึงเรื่องแกว่งจักรให้ สัตวรู้
อริยสัจแสดงไข ในโลก
เผยนิพพานแก่ผู้ กอบด้วยบุญหลัง

◉ ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตน- สุตฺเต อริยสจฺจิทํ
สงฺคีติวํสมารุฬฺหํ อฏฺฐาสิทานิ สาสเน

เทฺวเม ภิกฺขเว อนฺตา ปพฺพชิเตน น เสวิตพฺพา. โย จายํ กาเมสุ กามสุขลฺลิกานุโยโค หีโน คมฺโม โปถุชฺชนิโก อนริโย อนตฺถสญฺหิโต. โย จายํ อตฺตกิลมถานุโยโค ทุกฺโข อนริโย อนตฺถสญฺหิโต. เอเต เต ภิกฺขเว อุโภ อนฺเต อนุปคมฺม มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ.

กตมา จ สา ภิกฺขเว มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ. อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค เสยฺยถีทํ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมา-สมาธิ อยํ โข สา ภิกฺขเว มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิ-สมฺพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ.

อิทํ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ชาติปิ ทุกฺขา ชราปิ ทุกฺขา มรณมฺปิ ทุกฺขํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ สํขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา.

อิทํ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ ยายํ ตณฺหา โปโนพฺภวิกา นนฺทิราคสหคตา ตตฺรตตฺราภินนฺทินี เสยฺยถีทํ กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหา. อิทํ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย. อิทํ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจํ อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค เสยฺยถีทํ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ.

◉ อตฺถยปฺปิ โข อิทํ สจฺจํ　　สํเขเปน วิภชฺชิตํ
ปจฺฉิมาชนกา ภูตา　　ทุปฺปญฺญา นาตฺถคมฺภิรํ
ชานิตุํ สกฺกุณิสฺสนฺติ　　ชานิตพฺพํ กถํ มยา ฯ

ความในธรรมจักรปวัตตนสูตร ที่พระพุทธเจ้าแกว่งจักรตรัสเทศนาแก่เบญจวัคคีย์ภิกษุ ในป่าอิสิปตนะมิคทายะวันแรกปฐมโพธิกาลนั้น มีความว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ส่วนชั่วเลวเปนที่สุดสองอย่างนี้บรรพชิตไม่พึงเสพ คือกามสุขัลลิกานุโยค การประกอบตามความพัวพันธ์ด้วยกามสุขในกามารมณ์ทั้งหลายประการหนึ่ง อัตตกิลมถานุโยค ความประกอบตามซึ่งความลำบากเหน็ดเหนื่อยแก่ตน เช่นดิตถิยวัตรทั้งปวงนั้นประการหนึ่ง สองเรื่องนี้ไม่เปนของพระอริยเจ้า เปนทางผิดแล้วพระองค์จึงแสดงมัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติเปนทางกลางมี

องค์แปด ว่าเปนของพระอริยเจ้าเปนทางชอบ มีสัมมาทิฐิเปนต้น แล้วแสดงอริยสัจของจริงสี่อย่าง คือ ทุกข สมุทัย นิโรธ มรรค

ในทุกขอริยสัจที่ต้นว่า **อิทํ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขํ อริยสจฺจํ** ดูกรภิกษุทั้งหลาย อันนี้แลอริยสัจ ของจริงอย่างประเสริฐคือทุกข์ **ชาติปิ ทุกฺขา** ความเกิด ความแก่ ความตาย เปนทุกข์ ความโศก ความแห้งใจ แลความร่ำไรรำพรรณเพ้อด้วยวาจา ทุกขความเจ็บกาย โทมนัสไม่สบายจิตร อุปายาสความคับแค้น ก็เปนทุกข์ละอย่าง ๆ อนึ่งความที่ประจวบพร้อมด้วยสัตวแลสังขารที่ไม่เปนที่รักก็เปนทุกข์ ความที่พลัด-พรากจากสัตวแลสังขารที่เปนที่รักก็เปนทุกข์ สัตวมาปรารถนาอันใดไม่ได้ดังปรารถนา อันนั้นก็เปนทุกข์ โดยย่อแล้วเบญจ-ขันธ์ทั้งห้าเปนทุกข์ มีคำสรุปในทุกขอริยสัจฉนี้

ในทุกขสมุทัยที่สองนั้นมีความว่า **ยายํ ตณฺหา** ความดิ้นรนแห่งจิตรอันใด ที่ให้เกิดความสำคัญเข้าใจว่า นั่นของของเรา ว่านั่นตัวตนของเรา **โปโนพฺภวิกา** นี่แลมีปรกติทำซึ่งความเกิดอีก **นนฺทิราคสหคตา** ไปพร้อมแล้วด้วยนันทิราค ความกำหนัดด้วยความเพลิน **ตตฺร ตตฺราภินนฺทินี** เพลินยิ่ง เพลินเฉพาะในอารมณ์นั้น ๆ **เสยฺยถีทํ** อย่างไรนี่เล่า **กามตณฺหา** ความดิ้นรนแห่งจิตรที่สัตวปรารถนานักในกามารมณ์ ๑ **ภวตณฺหา** ความปรารถนาดิ้นรนในความมีความเปนในภพ ๑ **วิภวตณฺหา** ความดิ้นรนปราศจากความมีความเปน ๑ ตัณหาที่กำหนดโดย

อาการปวัติสามนี้ เปนสมุทัยเหตุให้เกิดขึ้นพร้อมแห่งทุกข์ เปนปัจจัยแห่งอุปาทาน อุดหนุนซึ่งเจตนาเปนตัวกรรมนำปฏิสนธิในภพใหญ่ภพน้อยเปนสมุทัยอริยสัจที่สอง ฯ

ในนิโรธอริยสัจที่สามมีความว่า **โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ** อุบายเครื่องดับไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแลอันใด **จาโค** ความสละเสียซึ่งตัณหานั้นนั่นแลอันใด **ปฏินิสฺ-สคฺโค** ความซัดโยนเสียซึ่งตัณหานั้นนั่นแลอันใด **มุตฺติ** ความปล่อยวางเสียซึ่งตัณหานั้นนั่นแลอันใด **อนาลโย** ความที่ไม่ข้องพัวพันอยู่แห่งตัณหานั้นนั่นแลอันใด ความที่ตัณหาเหตุแห่งทุกข์มาดับไปโดยไม่เหลือ ดับสนิทจนสิ้นเชิง เปนทุกขนิโรธอริยสัจที่สาม ฯ

ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจที่สี่มีความว่า **อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค** มรรคามีองค์แปดไปจากข้าศึกอันนี้นี่และ อย่างเดียวใช่ทางอื่น เปนปฏิปทาให้สัตวผู้ปฏิบัติถึงความดับทุกข์ องค์แปดประการนั้น **สมฺมาทิฏฺฐิ** ญาณจักษุความเห็นชอบ ๑ **สมฺมาสงฺกปฺโป** ความดำริชอบ ๑ **สมฺมาวาจา** วิรัติเครื่องเจรจาชอบ ๑ **สมฺมากมฺมนฺโต** วิรัติธรรมเครื่องทำชอบ ๑ **สมฺมาอาชีโว** ธรรมเครื่องเลี้ยงชีวิตชอบ ๑ **สมฺมาวายาโม** พยายามชอบ ๑ **สมฺมาสติ** รลึกชอบ ๑ **สมฺมาสมาธิ** ตั้งจิตรไว้เสมอชอบ ๑ มรรคามีองค์แปดนี้เปนข้อปฏิบัติให้สัตวถึงความดับทุกข์ ชื่อว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจที่สี่ ฯ

อริยสัจที่มาในธรรมจักรปวัตตนสูตร มีความย่อสังเขปเพียงเท่านี้ เมื่อเปนดังนี้ยากอยู่ที่ชนเกิดในภายหลังจักรู้จักเข้าใจจักศึกษาตาม จะทอดธุระเสียว่าเปนของพระอริยเจ้า สามัญมนุษย์ปุถุชนไม่อาจรู้จะเข้าใจก็ไม่ควร เพราะพระพุทธ-เจ้าจะเปนพระพุทธก็เพราะรู้อริยสัจ เปิดเผยทางนฤพานแสดงชี้ให้เทพยดามนุษย์ที่มีปัญญาจักษุได้รู้ได้เข้าใจ บรรลุโลกุตราภิ-สมัยเปนพยานพระองค์เกิดขึ้นในโลกเปนอันมาก ไม่รู้ก็จะยังมนุษัตตภาพที่เปนของสัตวได้ด้วยยาก ให้ตกล่วงไปเสียเปล่าด้วยไม่มีประโยชน์คุณนั้นไม่ควรเลย ผู้ที่จะเพิกเฉยไม่ขวนขวายนั้นจะมีมากในโลกไม่เปนประมาณ ควรที่บัณฑิตจะรีบเร่งแสวงหาให้รู้ให้เข้าใจเสียก่อนแต่มรณกาลยังไม่มาถึงจึงจะชอบ เพราะเปนของควรจะประกอบก่อบุรพูปนิสัย จะได้ทำตนให้ใกล้อมตบททางนฤพาน ข้ามวัฏสงสารทำให้แจ้งซึ่งที่สุดแห่งทุกขในเบื้องน่า ฯ

อริยสัจสี่นี้ ทุกขสัจก็ประสงค์เอาชาติชรามรณะเปนประธาน สมุทัยก็เอาตัณหาสามประการเปนตัวเหตุ มรรคก็เอาสัมมาปฏิบัติอันพิเศษมีองค์อวัยวะแปดประการขึ้นแสดง แต่นิโรธสัจนั้นมัวมืดไม่ชัดแจ้งประจักษ์แน่แก่ปัญญา นักปราชญ์จงได้พิจารณาค้นหาอรรถสาระที่ใกล้ที่จริงมาเปรียบเทียบสอบเลือกสังเกตดู อย่าเอาแต่ชื่อนิพพานมากดขู่เกณฑ์ให้เชื่อข่มเหงกัน เมื่อเปนดังนั้นก็จะมีแต่หานิมุขเปนเบื้องน่า ฤๅจะว่าได้แก่

ข้อปฏิบัติเครื่องตัดตัณหา ตลอดขึ้นไปจนพระอรหัตตผลโดยสมุจเฉทประหาน ซึ่งเปนเจโตวิมุติปัญญาวิมุติก็ว่ามา ถ้าอ้อมแอ้มอยู่ดังนี้ก็เห็นจะไม่มีความเจริญงอกงามในศาสนาคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคย์ ด้วยประการดังนี้ ฯ เปิดเผยจำแนกอริยสัจสี่ให้วิตถาร ให้เปนของมีอรรถอันตื้นควรแก่ปัญญา แล้วบังคับภิกษุทั้งหลายให้ส้องเสพคบหาพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานเถรผู้อรรคสาวกว่า ภิกษุทั้งหลายเปนบัณฑิต เปนผู้อนุเคราะห์แก่เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย พระโมคคัลลานและพระสารีบุตร พอเพื่อจะบอกจะแสดงจะบัญญัติตั้งไว้ เปิดเผยจำแนกอริยสัจสี่ให้มีอรรถอันตื้นได้ พระองค์ตรัสดังนั้นแล้วเสด็จจากอาสนไปยังวิหาร

ลำดับนั้นพระสารีบุตรจึงมีเถรวาจาเรียกภิกษุทั้งหลายมาแล้ว แสดงอริยสัจโดยวิตถาร มีนิเทศแต่ทุกขสัจแลมรรคสัจในเบื้องต้นแลเบื้องปลาย สมุทัยกับนิโรธสองนั้น นิเทศทุกข-สัจนั้นนั่นยกอัปปิเยหิสัมปโยคทุกข์แลปิเยหิวิปปโยคทุกข์สองนี้เสีย ในสัจจวิภังค์สูตรอุปริปัณณาสกได้ความเพียงเท่านี้

◉ อโหโอ๋ยากแท้ มาถึง
ทางมืดหาคนพึง ช่วยชี้
พาเดินกะทบกึง ชวนชุด
จนจิตรเทียวคราวนี้ จักดั้นหนใด

◉ การศพนิโรธซ้ำ หลายกัณฑ์
หาพระเทศก์ตามวัน ยากได้
เบือนบิดคิดผ่อนผัน คืนหลบ ไปนา
ของมืดเกือบสูญใช้ จักแจ้งแต่นาม

◉ องค์หนึ่งท่านมากรู้ รับแสดง
หาเหตุมาชี้แจง เพราะพริ้ง
เทศน์นิโรธสัจแขง หายาก
คำท่านไม่ควรทิ้ง จดไว้สืบสาย

◉ นิเทศนิโรธนั้น ควรหวัง
สูญลับคนภายหลัง อัดอั้น
ปราชญ์ใดใคร่อยากฟัง หาไม่ พบนา
มีแต่เลียบเคียงสั้น ห่อนแจ้งใจความ

ในมหาสติปัฏฐานสูตรมาในทีฆนิกายมหาวรรค แสดงนิเทศอริยสัจทั้งสี่ประการ ก็นิเทศสมุทัยกับนิโรธนั้นเหมือนกัน ต่างกันแต่ข้างหนึ่งว่าเกิดข้างหนึ่งว่าดับเท่านั้น นิเทศนิโรธสัจนั้นว่า

สา โข ปเนสา ภิกฺขเว ตณฺหา กตฺถ ปหิยฺยมานา ปหิยฺยติ กตฺถ นิรุชฺฌมานา นิรุชฺฌติ ยํ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ เอตฺเถสา ตณฺหา ปหิยฺยมานา ปหิยฺยติ เอตฺถ นิรุชฺฌมานา นิรุชฺฌติ. กิญฺจ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ จกฺขุํ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ เอตฺเถสา

ตณฺหา ฯลฯ โสตํ โลเก ฆานํ โลเก ชิวฺหา โลเก กาโย โลเก มโน โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ ฯลฯ รูปา โลเก สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา ธมฺมา โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ ฯลฯ นิรุชฺฌติ. จกฺขุวิญฺญาณํ โลเก จกฺขุสมฺผสฺโส โลเก จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนา โลเก รูปสญฺญา โลเก รูปสญฺเจตนา โลเก รูปตณฺหา โลเก รูปวิตกฺโก โลเก รูปวิจาโร โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ เอตฺเถสา ตณฺหา ปหิยฺยมานา ปหิยฺยติ เอตฺถ นิรุชฺฌมานา นิรุชฺฌติ อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจนฺติ ฯ

ความในนิเทศนิโรธอริยสัจนั้นว่า ตัณหานั้นนั่นแหละ เมื่อจะละไปดับไป จะละไปดับไปในที่ไหน รูปอันใดเปนที่รักที่กำหนัดในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะละไปดับไป ก็จะละไปดับไปในปิยรูปสาตรูปนั้น อะไรเปนปิยรูปสาตรูป จักษุ โสต ฆานะ ชิวหา กาย ใจ เปนปิยรูป สาตรูปในโลก ตัณหานั้นจะละไปดับไปใน จักษุ โสต ฆานะ ชิวหา กาย ใจ ซึ่งเปนปิยรูปภายใน ๖ นั้น รูป เสียง กลิ่น รส เครื่องสัมผัส ธรรมารมณ์ เปนปิยรูป สาตรูปในโลก ตัณหานั้นจะละไปดับไปใน รูป เสียง กลิ่น รส เครื่องสัมผัส ธรรมารมณ์ ซึ่งเปนปิยรูปภายนอก ๖ นั้น วิญญาณ ๖ มีจักษุวิญญาณเปนต้น เปนปิยรูป สาตรูปในโลก ตัณหานั้นจะละไปดับไปในวิญญาณที่สัมปยุตด้วยอายตนะภายใน ๖ นั้น สัมผัส ๖ ของที่มากระทบกับอายตนะภายใน มีจักษุเปนต้น คือรูป เสียง กลิ่น รส เครื่องสัมผัส แลธรรมารมณ์

๖ อย่างนี้ เปนปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานั้นจะละไปดับไปใน รูป เสียง กลิ่น รส เครื่องสัมผัส ธรรมารมณ์ ที่เปนปิยรูปทั้ง ๖ นั้น อันนี้เปนกองรูป ต่อไปนี้เปนกองธรรม **จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนา โลเก** เวทนาที่เกิดแต่จักษุสัมผัสเปนต้น เปนปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานั้นจะละไปดับไปในเวทนาที่เกิดแต่จักษุสัมผัสเปนต้นทั้ง ๖ นั้น รูปสัญญาความสำคัญในอารมณ์ภายนอก ๖ มีรูปเปนต้น เปนปิยรูปสาตรูปในโลก รูปสัญเจตนาความแกล้งคิดอ่านในอารมณ์ภายนอก ๖ มีรูปเปนต้น เปนปิยรูปสาตรูปในโลก รูปตัณหาความดิ้นรนในอารมณ์ภายนอก ๖ มีรูปเปนต้น เปนปิยรูปสาตรูปในโลก รูปวิตกความตรึกในอารมณ์ ณ ภายนอกมีรูปเปนต้น เปนปิยรูปสาตรูปในโลก รูปวิจารความเลือกฟั้นในอารมณ์ภายนอก ๖ มีรูปเปนต้น เปนปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานั้นแลเมื่อจะละไปดับไปก็จะละไปดับไปในปิยรูปสาตรูปเหล่านั้น นี่เปนความในนิโรธสัจจนิเทศดังนี้

◉ นิโรธดับทุกข์สิ้น ตัณหา
สองเรื่องพึงนำมา รวบเข้า
ในที่จักพรรณา ถึงนิ โรธแฮ
อันอื่นนอกนี้เหล้า ไม่ต้องทางมา

ทีนี้จักขอกล่าวด้วยนิโรธตามชอบใจสักหน่อยหนึ่งเถิด ก็ที่ว่านิโรธเปนชื่อแห่งนิพพานก็ดี เปนชื่อแห่งเจโตวิมุติปัญญา

วิมุติคือพระอรหัตก็ดี นั้นก็ชอบอยู่ แต่เปนอันกล่าวด้วยผล เอาของเบื้องปลายมากดเอา พาให้สัตวท้อจิตรเบือนหน้าหนี ถ้าว่า **ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ** อุบายเครื่องทำให้ดับโดยไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นและจนสิ้นเชิงตลอดพระอรหัต ชื่อว่าทุกขนิโรธ ดังนี้ดูเหมือนจะเปนอันกล่าวด้วยเหตุ ทุกข์นั้นก็มาแต่ตัณหา เพราะตัณหาก่อให้เกิดทุกข์ จึงว่าทุกขนิโรธอริยสัจ เพราะดังนี้เหวี่ยงเข้าหาข้างต้น อันนี้จะพาให้บุทคลเกิดอุสาหะก่อบุรพูปนิสัย สมกับเทศนานัยที่มาในอนัตตลักขณสูตร ที่พระองค์ตรัสแสดงแก่เบญจวัคคียภิกษุทั้งห้านั้น ท่านทั้งห้านั้นเมื่อพระองค์ทรงแสดงธรรมจักร โกณฑัญภิกษุที่เปนประธานก็ได้ธรรมจักษุบรรลุเพียงโสดาปติผล เห็นจริงตามเทศนาที่พระทศพลทรงแสดงว่า **ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ** ธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีความเกิดขึ้นพร้อมเปนธรรมดา ธรรมทั้งปวงนั้น ก็มีความดับไปเปนธรรมดาเท่านั้น ยังไม่บรรลุพระอรหัตผล ลำดับนั้นพระทศพลผู้ทรงพระภาค จึงได้ทรงแสดงอนัตตลักขณสูตรเปนวิปัสนานัยแก่เธอเหล่านั้นว่า **รูปํ ภิกฺขเว อนตฺตา** เปนต้น ความว่ารูปใช่ตัวตน เวทนาใช่ตัวตน สัญญาใช่ตัวตน สังขารทั้งหลายใช่ตัวตน วิญญาณใช่ตัวตนแล้ว พระองค์สอนให้พิจารณาในที่สุดว่า ท่านพิจารณาหมวดแห่งขันธ์ห้าเหล่านี้ ให้เห็นตามความที่เปนจริงอย่างไรด้วยปัญญาอันชอบดังนี้เถิด **ยํ กิญฺจิ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อชฺฌตฺตํ**

วา พหิทฺธา วา โอฬาริกํ วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปณีตํ วา ยํ ทูเร วา สนฺติเก วา สพฺพํ รูปํ เนตํ มม เนโสหมสฺมิ น เม โส อตฺตาติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ. ยา กาจิ เวทนา ฯลฯ ยา กาจิ สญฺญา ฯลฯ เย เกจิ สํขารา ฯลฯ ยํ กญฺจิ วิญฺญาณํ ฯลฯ ทฏฺฐพฺพํ ฯ

ความว่ารูปเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ซึ่งล่วงแล้วฤๅยังไม่มาฤๅ ที่ตั้งอยู่เฉพาะหน้าในกาลบัดนี้ ฤๅรูปที่เปนภายในอาศรัยว่าตน ฤๅรูปในภายนอก รูปที่หยาบฤๅที่เลอียด รูปอันใดที่ไกลฤๅในที่ใกล้ก็ดี **สพฺพํ รูปํ** รูปทั้งปวงนั้น **เนตํ มม** นั่นไม่ใช่ของเรา **เนโสหมสฺมิ** นั่นไม่ใช่เรา **น เม โส อตฺตา** นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เปลี่ยนไปดังนี้ทั้งห้าขันธ์ เปน **ยา กาจิ เวทนา อตีตานาคต-ปจฺจุปฺปนฺนา** เปนต้น บาลีเหล่านี้เปนวิปัสนานัย ควรจะใส่ใจเล่าบ่นไว้ให้คล่อง ท่องให้รู้เนื้อความโดยอย่างต่ำแต่เพียง สพฺพํ รูปํ เนตํ มม เนโสหมสฺมิ น เม โส อตฺตา ว่ารูปทั้งปวงนั้นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา **สพฺพา เวทนา เนตํ มม เนโสหมสฺมิ น เม โส อตฺตา** ความเสวยอารมณ์ทั้งปวง นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา **สพฺพา สญฺญา เนตํ มม เนโสหมสฺมิ น เม โส อตฺตา** ความจำได้หมายรู้ทั้งปวง นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา **สพฺเพ สํขารา เนตํ มม เนโสหมสฺมิ น เม โส อตฺตา** เจตสิกธรรมผู้ปรุง ผู้ตกแต่ง ยกแต่เวทนากับสัญญา

ทั้งหลายทั้งปวง นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตน ของเรา **สพฺพํ วิญฺญาณํ เนตํ มม เนโสหมสฺมิ น เม โส อตฺตา** ความที่รู้วิเศษทั้งปวง นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เปลี่ยนไปดังนี้ทั้งห้าขันธ์ ฤๅในขันธ์ใดขันธ์หนึ่งตามต้องการ อุส่าห์นึกให้เห็นชัดแจ้งแก่ปัญญา เปนวิปัสนานัยวิธีนับเข้าในทุกขนิโรธ อุบายเครื่องดับทุกข์ตลอดพระอรหัต เบญจวัคคียภิกษุได้ฟังเทศนานัยอย่างนี้ ปลงปัญญาพิจารณาตามได้บรรลุพระอรหัตเปนตัวอย่างมาในธรรมวินัยสมต้องกับคำที่มาในจตุกกอังคุตตรว่า **เทฺว ธมฺมา อภิญฺญา ปริญฺเญยฺยา** ธรรมสองอย่างพึงรู้เฉพาะแล้วรู้ให้รอบคอบ **นามญฺจ รูปญฺจ** คือรูปธรรม ๑ นามธรรม ๑ **เทฺว ธมฺมา อภิญฺญา ปหาตพฺพา** ธรรมสองอย่าง พึงรู้เฉพาะแล้วละเสีย **อวิชฺชา จ ภวตณฺหา จ** คืออวิชชาความโง่ ภวตัณหาความดิ้นรนว่านั่นของเรา เปนต้น **เทฺว ธมฺมา อภิญฺญา สจฺฉิกาตพฺพา** ธรรมสองอย่างพึงรู้เฉพาะแล้วทำให้แจ้งชัด **วิชฺชา จ วิมุตฺติ จ** คือความรู้วิเศษแลความพ้นวิเศษ **เทฺว ธมฺมา อภิญฺญา ภาเวตพฺพา** ธรรมสองอย่างพึงรู้เฉพาะแล้วทำให้มีให้เปน **สมโถ จ วิปสฺสนา จ** ความกดใจให้สงบสงัด แลความเห็นวิเศษตามธรรมดาแห่งสังขารว่า มีความเปนด้วยประการใด ธรรมสี่ประการแปดอย่างนี้ก็นับเข้าในทุกขนิโรธอุบาย เครื่องทำสัตว์ให้ถึงซึ่งความดับทุกข์ได้ นี่พูดเหวี่ยงเข้าหาต้นค้นขึ้นไปหาปลายที่แท้นั้น อเสสวิราคนิโรธ ก็

คือพระอรหัตผลนั่นแลมิใช่อื่น นี่พูดให้คนอุสาหะบำเพ็ญเพียรเพื่อบุรพูปนิสัย อันนี้มีแบบมีตัวอย่างอาจจะพิจารณาทดลองได้ ไม่เปนกฎเกณฑ์ให้เชื่อดังของไม่เห็นตัว

◉ นามรูปรีบเร่งรู้ เสียรา
ความโง่ภวตัณหา ละเว้น
วิชชาวิมุตินา จงทราบ แจ้งแฮ
ภาวนาสองเคล้น เคล่าขล้องตรองเพียร

◉ ควรพูดถึงเหตุชี้ พรรณนา
ไปยกเอาผลมา กล่าวอ้าง
พามืดปิดปัญญา ต้นติด จนแฮ
ทำสัตว์ให้หมุนคว้าง หมดสิ้นทางเดิน

◉ โบโนพก์เปนเหตุต้น ฉันใด
อเศษวิราคไข เรื่องนั้น
เปนคู่ประหานใน การดับ
ภาชนีบทสั้น แจกแก้กจายความ

ทีนี้จะว่าด้วยนิโรธศัพท์ต่อไป คำว่านิโรธ ๆ นั้น มีที่มาแห่งหนึ่งในติกอังคุตตรว่า **ติวิโธ นิโรโธ** นิโรธมีสามอย่าง คือสังขตลักขณนิโรธ ๑ ภูมิสมติกกมนิโรธ ๑ อเสสวิราคนิโรธ ๑ เปนสามอย่างด้วยกัน สังขตลักขณนิโรธนั้น คือว่าด้วยลักขณสังขารทั้งปวงมีความเกิดแลย่อยยับเปนธรรมดา เกิดแล้วก็ดับไป ๆ มีชื่อว่าสังขตลักขณนิโรธ

ภูมิสมติกกมนิโรธนั้นคือดับด้วยก้าวล่วงซึ่งภูมิ บุคคล เข้าปฐมฌานความสำคัญในกามก็ดับ เข้าทุติยฌานวิตกวิจารก็ดับ เข้าตติยฌานปีติก็ดับ เข้าจตุตถฌานลมอัสสาสปัสสาสก็ดับ เข้าอากาสานัญจายตนฌานรูปสัญญาก็ดับ เข้าวิญญานัญจายตนฌานอากาสานัญจายตนสัญญาก็ดับ เข้าอากิญจัญญายตนฌานวิญญาณัญจายตนสัญญาก็ดับ เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌานอากิญจัญญายตนสัญญาก็ดับ เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ สัญญาแลเวทนาก็ดับ มีชื่อว่าภูมิสมติกกมนิโรธ

อเสสวิราคนิโรธนั้น ความดับไม่เหลือแห่งอวิชชาสังขารก็ดับไป สังขารดับวิญญาณก็ดับไป วิญญาณดับนามรูปก็ดับไป นามรูปดับสฬายตนะก็ดับไป สฬายตนะดับผัสสะก็ดับไป ผัสสะดับเวทนาก็ดับไป เวทนาดับตัณหาก็ดับไป ตัณหาดับอุปาทานก็ดับไป อุปาทานดับภพก็ดับไป ภพดับชาติก็ดับไป ชาติดับชรามรณโศกปริเทวทุกขโทมนัศอุปายาสก็ดับไป นี่เรียกว่าทุกขนิโรธ กองทุกข์ทั้งสิ้นดับไปด้วยประการดังนี้ ท่านเรียกว่าอเสสวิราคนิโรธ

อิกอย่างหนึ่งว่าดับตัณหาสามนั่นแหละ ให้ปราศจากย้อมโดยไม่เหลือ ชื่ออเสสวิราคนิโรธ อเสสวิราคนิโรธนี้ ดับตัณหาที่มีชื่อปรากฏได้ ๖๖ อย่าง คือ ตัณหาที่เกิดในอายตนะภายใน ๖ ในอายตนะภายนอก ๖ เกิดแต่วิญญาณ ๖ เกิดแต่

สัมผัส ๖ เกิดแต่เวทนาที่เกิดแต่สัมผัส ๖ เกิดแต่สัญญา ๖ เกิดแต่สัญเจตนา ๖ เกิดแต่ตัณหาความดิ้นรน ๖ เกิดแต่วิตก ๖ เกิดแต่วิจาร ๖ เปน ๖๐ ด้วยกันดังนี้

อเสสวิราคนิโรธนี้ มีความเปรียบว่าเหมือนด้วยราวป่าที่มีโจรมากเข้าอาศรัยตั้งมั่น ทำร้ายมนุษย์ที่ไปมาในที่นั้น ครั้นราชบุรุษรู้เข้าก็ไปจับโจรเหล่านั้น ประหารให้ล้มตายสาปสูญไปในที่นั้น ราวป่านั้นก็ถึงซึ่งอันนับว่าปราศจากโจร

ก็นิโรธที่มาในธรรมจักรนี้ ประสงค์เอาทุกขนิโรธมีคำดังนี้ **ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ ทุกฺขนิโรโธ อริย-สจฺจํ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจํ** ดังนี้ เอาทุกขศัพท์ประกอบทุกที่ไม่มีอย่างอื่น ดับตั้งแต่อวิชชาเปนต้นขึ้นไปตลอดชาติชรา แต่นักปราชญ์ท่านพรรณาให้กล้อมแกล้มกลมกลืนไป เพราะโทษที่ไม่ร้อนใจไม่มีประโยชน์ในการเรื่องนั้น จึงพูดลัดตัดสั้นจนไม่รู้ความ ใครปราถนาจะเดินตามก็ตามไม่ถูก เปนแต่กฎเกณฑ์ให้เชื่อข่มเหงกัน ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงนั้นย่อมแจ่มแจ้งเหมือนดังพระอาทิตย์ในทิวากาล อวิชชากับภวตัณหาสองประการนี้เปนต้นเหตุ ก่อให้เกิดทุกข์ทราบแจ้งแก่พระสยัมภูญาณ แต่ศาสนานี้ล่วงมานานก็ระคนปนไปด้วยอุปกิเลศ จึงพาให้ธรรมที่เปนของวิเศษเลื่อนลับดับสูญไป ถ้าบัณฑิตเห็นแก่พุทธศาสนาธรรมวินัยควรจะช่วยกันตรองเลือกคัดเอาของจริงนั้นให้ได้จึงจะดี เพราะอริยสัจทั้งสี่นี้เปนของ

ประเสริฐในพระพุทธศาสนา ควรจะเชิดชูบูชาเล่าบ่นตรองให้รู้แจ้งแล้วปฏิบัติตาม เปนบรมมหาราชผู้ทรงนามว่าพระเจ้าอโศกฉนั้น มีเรื่องความของท่านดังที่ได้จดหมายไว้ในเบื้องต้นนั้นแล้วเปนอย่างมา แต่มนุษย์ทุกวันนี้ก็มาดูหมิ่นเสียว่านั่น **เยธมฺมา** ของพระเจ้าอโศก ไม่เอาหูใส่เอาใจคิด ว่าท่านทำไว้ให้วิจิตรเปนใบ้บอก พูดแก่ชนในภายหลังให้รู้ความ เพื่อจะสงเคราะห์แก่ประชุมชนให้เกิดความเลื่อมใสเชื่อถือตาม สรรเสริญชมพระปัญญาแลพระกรุณาของท่าน ก็เอาแต่มักง่ายใจลัดสั้นเข้า ร่ำเอาพูดอ้างเอาเขากระต่ายหนวดเต่ามาแสดง ของที่ไม่แจ้งเอามาเจรจา ไม่เห็นต่อตาเอามาพูดด้วยปาก อันนี้ก็เปนความทุกข์ความลำบากของมนุษย์ทุกวัน

อนึ่ง อเสสวิราคนิโรธที่มาในธรรมจักรแห่งหนึ่งนั้นเห็นว่าเปนประธานบทในบทภาชนีข้างนิโรธ ข้างสมุทัยก็มีประธานบทคือ **โปโนพฺภวิกา** เปนคู่กัน อเสสวิราคนิโรธในที่นั้นประสงค์เอาพระอรหัตซึ่งเปนอันตกิริยา จึงจะฆ่าโปโนพภวิกาตัณหาให้ขาดไปได้ นี่เปนความเข้าใจของข้าพเจ้าดังนี้ แต่ไม่อาจพูดชี้ให้บัณฑิตทั้งหลายฟัง กลัวท่านจะโกรธหันหน้าหันหลังขู่ข้อนเอาว่า จงนั่งบอกขายเขากระต่ายหนวดเต่าไปจนเข้านิพพานเทอญ

◉ นักปราชญ์อย่าเคียดแค้น เรานา
ใช่เรื่องวิวาทา โกรธกริ้ว
ตัณหาอวิชชา ควรละ เสียแฮ
ที่พึ่งอย่าบิดพลิ้ว รีบค้นก่อนตาย

ที่นี้จะว่าให้บัณฑิตชอบใจสักหน่อยหนึ่งเถิด อริยสัจสี่นี้เปนของประเสริฐเปนหลักแก้วในพระศาสนา ควรสักการบูชาเชิดชูชี้ให้คนที่ไม่เลื่อมใส ให้ได้ความเลื่อมใส ที่เลื่อมใสแล้วให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นไปจึงจะชอบควรประกอบให้เปนพืชเพื่อบุรพูปนิสัย เหตุดังนั้นพระเจ้าอโศก จึงได้ทำหลักแก้วปักไว้ในยอดพระเจดีย์ที่พระพุทธเจ้าให้พระธรรมจักรเปนไปในที่นั้น ก็แต่ทว่ายากอยู่ที่บุคคลทุกวันจะสำเหนียกศึกษาให้รู้ให้เข้าใจตามเหมือนกับน้ำมันใสพระยาราชสีห์ ไม่ข้องติดอยู่ในภาชนสัมฤทธิ์เปนต้นฉนั้น จะว่าไปใยถึงเราท่านที่เปนปุถุชนแต่ครั้งกาลพระทศพลยังทรงพระชนม์อยู่ พระองค์ได้มอบธุระให้พระสารีบุตรโมคคัล-ลานแสดงอริยสัจสอนภิกษุทั้งหลายให้พิสดาร พระผู้เปนเจ้าก็แสดงทุกขสัจกับมรรคสัจสองประการ ทำให้มีนิเทศแก้บทแล้วแหละพรรณา แต่สมุทัยกับนิโรธสองนั้น ท่านพรรณาแต่เท่าแนวบาลีเดิมไม่พิสดาร นี่ก็คำพระสังคีติกาจารย์ร้อยกรองไว้ในสัจจวิภังคสูตร ที่ได้นำมาสาธกไว้ในเบื้องต้น พระสารีบุตรเล่าท่านก็เปนเอตทัคคบุคคลในภูมิปัญญา เหตุใดท่านไม่พรรณาให้มีนิเทศทั้งสี่อริยสัจ จะมีความข้องขัดด้วยประการใด ฤๅ

อริยสัจทั้งสี่นี้จะเปนวิสัยแต่พระสยัมภูสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น จึงจะแสดงได้โดยพิสดาร ปุถุชนคนชาวบ้านจะป่วยกล่าวไปใยมี เมื่อว่ามาดังนี้ก็จะเห็นจริงชอบใจดังพรรณามา

ในนิโรธสัจใจความว่า นิโรธมีเปนสองอย่าง คือ นิโรธที่ไม่ประกอบด้วยอเสสวิราค ๑ นิโรธที่ประกอบด้วยอเสส-วิราค ๑ นิโรธที่ไม่ประกอบด้วยอเสสวิราคนั้นก็มีสอง คือ สังขตลักขณนิโรธ ๑ ภูมิสมติกกมนิโรธ ๑ นิโรธประกอบด้วยอเสสวิราคนั้น เรียกว่าอเสสวิราคนิโรธเช่นมาในธรรมจักร ก็ธรรมเครื่องดับเปนสองคือวิชา ๑ วิมุติ ๑ ข้างวิชาดับธรรมที่เปนข้าศึกคืออวิชชาเปนต้น จนตลอดชรามรณะให้ดับไป ข้างวิมุติดับตัณหาที่มีอาการสาม มีที่เกิดหกสิบให้ดับไป

ก็ในนิโรธอริยสัจนั้น เรียกนามอีกอย่างหนึ่งว่าทุกข-นิโรธ ข้างวิชามีประเภทสอง คือ ทุกขักขัย ๑ ทุกขันตกิริยา ๑ ดังที่มาในที่ต่าง ๆ ที่มีทุกขศัพท์นำอยู่เบื้องต้น ฝ่ายข้างวิมุติก็มาในที่สุขวิปัสสกภูมิ แสดงว่า เจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันนี้เปนอุบายมรรคที่จะทำให้สัตว์บริสุทธิ์ ข้ามพ้นซึ่งสงสารกันดารถึงอมตนิพพานด้วยประการดังนี้

◉ สารัตถะแก่นแท้ แสวงหา
ยลพบสมปราถนา เท่านี้
เปนลาภที่เกิดมา เปนชาติ มนุษย์แฮ
ของมืดบังลับลี้ กลับแจ้งสว่างเห็น

◉ สมยาบวระเชื้อ รังษี
สุริยพันธุมี เผ่ากล้า
เรียงอริยสัจสี่ โดยย่อ
เพื่อสัตว์ในภายหน้า ทราบรู้ทางเดิน

◉ เอวังดังที่ได้ แสดงเขียน
ตามกิจประสงค์เพียร เท่านี้
พอกัณฑ์ชั่วไฟเทียน พึงดับ
แทนเทศน์พรรณาชี้ ไม่ต้องวุ่นวาย

◉ สองพันสี่ร้อยเศษ สิบสี่ ล่วงแฮ
ปีวอกเดือนเจ็ดที่ แรกต้น
วิศาขบุรณมี ยังไม่ มานา
พาทศาทิตย์ค้น เสร็จแล้วการเขียน

◉ ครึ่งเดือนเปนอย่างช้า พึงเขียน
รีบเร่งจำลองเพียร อย่าคร้าน
จบเร็วไม่ติเตียน พลันส่ง คืนนา
อย่าคิดเช่นหิดด้าน ชอบเย้าเกากวน

กรรมวิภาคกถา

พระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

คำนำ

หนังสือกรรมวิภาคกถานี้ ไม่ปรากฏว่าเคยพิมพ์ในที่อื่น หอพระสมุดวชิรญาณได้ต้นฉบับมาในพวกหนังสือของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เจ้าพนักงานนำขึ้นมาให้ข้าพเจ้าดูว่าเปนพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น ในชั้นต้นข้าพเจ้าสงสัย เพราะนอกจากข้อที่ได้มาจากตู้หนังสือของท่านแล้ว ก็ไม่เขียนไว้ให้ปรากฏเลยว่าเปนพระนิพนธ์ แต่ครั้นลองอ่านดูแลเทียบกับหนังสืออื่นที่ทราบแน่ว่าเปนพระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาปวเรศ ฯ ก็เห็นว่าจะถูกตามสันนิษฐาน แลโคลงบทหนึ่งที่อยู่ข้างน่านั้นทำให้เห็นว่าแน่ จึงลงความเข้าใจมั่นเหมาะว่าหนังสือนี้เปนพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ซึ่งออกพระนามมานั้น

พระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรวุฒิอาภรณ์ ทรงปรารภการพระราชทานเพลิงศพจอมมารดาป้อม จอมมารดาของท่าน เสด็จมาหารือข้าพเจ้าถึงหนังสือที่จะพิมพ์แจกเปนที่รฦกทรงอยากได้หนังสือในทางธรรมะ เพราะจอมมารดาป้อมเคย

แสดงประสงค์ไว้ดังนั้น

ข้าพเจ้าเห็นว่าหนังสือกรรมวิภาคกถานี้ถูกกับพระประสงค์ของพระองค์เจ้าวรวุฒิอาภรณ์ ท่านทรงเห็นชอบ จึงตกลงเปนพิมพ์หนังสือนี้แจกในงานพระราชทานเพลิงศพจอมมารดาป้อม ผู้มีประวัติสังเขปแจ้งอยู่ตามที่พิมพ์ต่อไปนี้

(ลายมือชื่อ)

ราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๑๑ มีนาคม ๒๔๖๙

กรรมวิภาคกถา

◉ กรรมวิภาคแจกชี้ ภูมกรรม
ตามที่สัตว์ก่อทำ ล่วงแล้ว
เปนชนกอุปถัมภ์ เบียนเบียด กะทบแฮ
ใครฉลาดเหมือนแก้ว เลิศผู้ดูฉงน ฯ

◉ กมฺมปจฺจเย กมฺมนฺติ เจตนาว สมีริตา
ตถาปิ นานาขณิกา ปุญฺญาปุญฺญาว เจตนา
กิเลสานุสยสนฺตา เนว กมฺมาหิ ชายเร
ปหินานุสยานนฺตุ กฺริยามตฺตํ ปวตฺตติ
ชนกญฺเจวุปตฺถมฺภ- มุปปีโฬปฆาฏกํ
จตุธา กิจฺจปเภเทน กมฺมเมว ปวุจฺจติ
ชเนติ ชนกํ ปากํ ตํ ฉินฺทิตูปปีฬกํ
ตํ ปวตฺเตตฺปตฺถมฺภํ ตํ ฆาเฏตฺวาปฆาฏกํ
กโรติ อตฺตโน ปาก- สฺสาวกาสนฺตภาสิตํ
ปากทายกํ กมฺมนฺตุ ยํกิญฺจิ ชนกํ ภเว
พาธมานกํ กมฺมนฺตุ ตมฺปากมุปปีฬกํ
อุปฆาฏกมิเรนฺติ ตทุปจฺเฉทกมฺมุเร
ครุมาสนฺนมาจิณฺณํ กตตฺตากมฺมุนา สห

กมฺมํ จตุพฺพิธํ ปาก- ปริยายปฺปเภทโต
มหคฺคตานนฺตริยํ ครุกมฺมนฺติ วุจฺจติ
กตํ จินฺติตมาสนฺน- มาสนฺนมรเณน ตุ
พาหุลฺเลน สมาจิณฺณ- มาจิณฺณนฺติ ปวุจฺจติ
เสสํ ปุญฺญมปุญฺญญฺจ กตตฺตากมฺมมีริตํ
ทิฏฺฐธมฺมเวทนีย- มุปปชฺชาปเร ตถา
ปริยายเวทนีย- มิติวาโหสิกมฺมุนา
ปากกาลวเสนาถ กาลาตีตวเสน จ
จตุเธวมฺปิ อกฺขาตํ กมฺมมาทิจฺจพนฺธุนา
ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํ ปฐมชวนมฺภเว
อลทฺธา เสวนตฺตา ตํ อสมตฺถํ ภวนฺตเร
เวทนียนฺตุปปชฺช- ปริโยสานมีริตํ
ปรินิฏฺฐตกมฺมตฺตา วิปจฺจติ อนนฺตเร
เสสานิ เวทนียานิ ปริยาเย ปเร ปน
ลทฺธา เสวนโต ปากํ ชเนนฺติ สติ ปจฺจเย
วุจฺจนฺตาโหสิกมฺมานิ กาลาตีตานิ สพฺพถา
อุจฺฉินฺนตณฺหามูลานิ ปจฺจยาลาภโต ตถาติ ฯ

◉ กาละนี้จะได้พรรณาแก้ไขในกรรมประเภท ซึ่งมีลักษณะอันพิเศษ เปนข้อปฏิบัติเพื่อจะให้ฉลาดในทางกรรมที่วิจิตรต่าง ๆ ดังได้ฟังมา สมเด็จพระศาสดาผู้มีพระภาคเจ้านั้นพระองค์ย่อมทรงสำแดงธรรมคำสั่งสอนไว้ดังนี้ว่า บุคคลในโลก

ย่อมมีเปนสองอย่าง คือบางพวกมีลัทธิถือข้างทางอกัมมวาท คือถือว่าบาปบุญไม่มี ทำดีก็ไม่ดีทำชั่วก็ไม่ได้ชั่ว เหตุที่จะเปนที่ตั้งแห่งความสุขทุกข์ก็ไม่มี ตายจากชาตินี้แล้ว เปนสูญกัน สัตว์ที่มีธรรมลัทธิถืออย่างนั้น พระองค์ตรัสติเตียนว่ามิจฉาทิฏฐิเปนคนเห็นผิด เพราะเปนเหตุจะไม่ให้กลัวบาปแลจะไม่ให้รักต่อการบุญ ก็คนบางพวกถือว่าบาปมีบุญมี สัตว์ทำดีก็จะได้ดี ทำชั่วก็จะได้ชั่ว ดีชั่วสุขทุกข์คงจะมาแต่เหตุคือกรรม จึงทำให้สัตว์วิจิตรแปลกประหลาดกว่ากันแลกัน ก็ที่ถืออย่างนี้ พระองค์ตรัสว่าถือชอบ เพราะเปนเหตุจะให้ละบาปบำเพ็ญบุญ.

จริงอยู่ความอันนี้ก็เห็นชัด เพราะสัตว์ที่อุบัติบังเกิดในกำเนิดอันเดียวกัน ก็ย่อมมีขันธายตนะธาตุ รูปกายเครื่องภายในภายนอกแปลกประหลาดมิได้เหมือนกันเปนอันเดียว ถึงรูปร่างจะคล้ายกัน ก็อัธยาศัยจิตต์ใจคงจะต่างกันเปนแท้ อันนี้ก็ควรจะเห็นได้เปนแน่ว่าคงจะมาแต่เหตุที่เปนปัจจัย ก็ปัจจัยนั้นท่านจัดไว้ว่ามีสอง คืออุปนิสสยปัจจัยแลกัมมปัจจัย อุปนิสสยปัจจัยนั้น เหมือนกับคนกินอาหารเข้าไปแล้วก็รู้ว่าจะอิ่ม เมื่อนอนหลับไปแล้วก็จะรู้ว่าตื่นขึ้นคงจะสบาย หรือเมื่อทำการค้าขาย ก็รู้ว่าคงจะได้กำไรหรือจะขาดทุนในกาลบางที หรือเมื่อทำการอย่างนี้ จึงต้องด่าว่าตบตีเฆี่ยนฆ่าด้วยประการใด อนึ่งเมื่อทำความดีก็ได้ถึงซึ่งอันชอบใจคือลาภยศแลศฤงคารบริวาร ก็การที่ทำอย่างไรแล้วแลได้รู้ตัวว่าดีชั่วสุขทุกข์อันนี้มีมาแต่เหตุ

นี้ ๆ พอคาดคเณสังเกตรู้ได้ด้วยปัญญา ดังนี้ชื่อว่าอุปนิสสยปัจจัย ก็กัมมปัจจัยนั้นเปนของไม่อาจคาดคเณรู้ได้เพราะบังเกิดแต่กรรม ย่อมลอดลัดพลิกแพลงมาเหลือวิสัยจักษุแลปัญญาจะคาดรู้ แต่ของนั้นก็มีอยู่โดยประเภทลักษณะพอจะเชื่อได้ แต่ของนั้นคล้าย ๆ กับเกณฑ์ให้เชื่อ แต่จะต้องถือไว้ว่ามีนั้นจึงจะควร เพราะมีลักษณะประเภทวิจิตร ดังจะได้พรรณนาไป ก็แต่ที่คนได้รู้ ได้เข้าใจว่าคนที่ทำชั่วทำผิดเช่นนี้ ๆ ต้องถูกด่าว่าติเตียนเฆี่ยนตีเปนต้นนั้น ก็พากันสำคัญว่าเปนเพราะกรรมเขาได้ทำไว้ในชาตินี้หรือในชาติก่อน เช่นนี้ไม่ถูกเลยอย่าได้ถือเอา เปนด้วยอุปนิสสยปัจจัยในชาตินี้เปนแท้ เพราะอาจจะรู้ได้เปนแน่ ว่าทำอย่างนี้จึงเปนอย่างนี้ อนึ่งผู้มีความผิดต้องราชทัณฑ์มัดผูกจองจำเฆี่ยนตีเสวยทุกขเวทนา มีผู้ไต่ถามว่าทำไมท่านจึงนอกลเมิดล่วงพระราชอาญาจนต้องราชทัณฑ์อย่างนี้ ๆ ท่านไม่รู้หรือว่าไม่ดีเปนความผิด ร้องตอบว่ารู้อยู่ เปนดังนี้เพราะกรรมบันดาลดลใจ ที่ไปซัดอ้างเอากรรมดังนี้ซ้ ใช้เห็นเปนไม่ชอบ ท่านก็ว่าเปนด้วยอุปนิสสยปัจจัยเหมือนกัน ว่ามาด้วยลักษณะอุปนิสสยปัจจัยพอให้จำไว้เปนตัวอย่างโดยสังเขปแต่เพียงเท่านี้

ก็ในกัมมปัจจัยนั้น ท่านว่าไว้ว่า ถ้าจะเปนไปแล้ว ไม่เปนวิสัยที่เราท่านจะพึงคาดคเณได้ ย่อมพลัดแพลงลอดลัดมาอย่างหนึ่งอย่างใด แล้วแลมาเปนขึ้นซึ่งเราทั้งหลายจะมิได้รู้ตัว

แต่อันนั้นจะรู้ด้วยต่างแห่งเหตุ ท่านชักตัวอย่างไว้ว่า เหมือนคนสองคนไปอาบน้ำในท่าอันเดียวพร้อมกัน จรเข้กินเสียคนหนึ่งรอดมาได้คนหนึ่ง ดังนี้ท่านว่าเปนเพราะกัมมปัจจัย ถ้าจะเปนเพราะอุปนิสสยปัจจัยแล้ว ก็จะตายเสียทั้งสองคน เพราะอาบในท่าเดียวกันในเพลาอันเดียวกัน จงตรองดูให้เข้าใจแล้วจงจำไว้เปนตัวอย่าง จึงจะรู้ว่าต่างด้วยเหตุนี้ ๆ ไม่สงสัย อนึ่ง ท่านชักตัวอย่างไว้อีกสามคู่ จงได้รู้ด้วยคนสองคนชักชวนกันไปลักทรัพย์เขา เขาจับไว้ได้คนหนึ่ง รอดตัวไปได้คนหนึ่ง ดังนี้ก็เปนเพราะกัมมปัจจัย ไม่เปนเพราะการที่ลัก แต่อันนี้สังเกตดูไม่สู้เห็นชัด ข้อความที่จะได้สาธกให้เห็นถนัด จะมีในเบื้องหน้าท่านชักตัวอย่างว่า เหมือนกับคนอีกสองคน หลานกับน้าคิดอ่านชักชวนกันทำการที่ผิดต่อแผ่นดิน ราชบุรุษเขาจับได้เอาตัวไปตัดสิน คนหนึ่งให้ถึงแก่ความตาย คนหนึ่งรอดชีวิตอยู่ได้พ้นราชทัณฑ์ อันนี้ท่านก็ว่าเปนเพราะกัมมปัจจัย มิได้เปนด้วยอุปนิสสยปัจจัย จึงต้องตายแต่คนเดียว อันนี้ชื่อว่าไม่ได้ตายเพราะความผิด ตายเพราะกรรมปัจจัย อีกอย่างหนึ่งเหมือนกับพ่อค้าสองคนไปค้าในหนทางอันเดียวกัน ขายสินค้าก็อย่างเดียวกัน แต่คนหนึ่งขาดทุน คนหนึ่งได้กำไร ดังนี้ท่านว่าเปนเพราะกัมมปัจจัยมิใช่อื่น ตัวอย่างที่ท่านชี้ไว้พอให้เข้าใจจงได้จำไว้ก่อนเพียงเท่านี้

ก็ทีนี้จะว่าด้วยตัวกรรมซึ่งมาในบาลีที่พระผู้มีพระภาค

ทรงสำแดงไว้โดยบทว่า **เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ เจตยิตฺวา กโรนฺติ กาเยน วา วาจาย มนสา** แปลว่า แนะภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายใดมาแกล้งทำด้วยกายหรือด้วยวาจา ด้วยน้ำใจ ความแกล้งนั้น แลเราเรียกว่ากรรม ก็คำที่เรียกว่ากรรมนั้นให้รู้ว่า ได้แก่เจตนาคือความแกล้งทำนี้แลเรียกว่ากรรม จงได้จำไว้ก่อนอย่าได้หลงลืม อนึ่งคำที่เรียกว่ากรรมนี้เปนสามัญนาม ให้รู้ทั่วไปว่าได้ทั้งบุญแลบาป ถ้าจะว่าโดยประเภทภูมิผลที่จะให้บังเกิดดีชั่วสุขทุกข์ในชาตินี้ และชาติต่าง ๆ ท่านจัดไว้ว่ามีสี่อย่างโดยประเภท คือทิฏฐธัมมเวทนียกรรม กรรมจะให้ผลได้แต่ในชาติที่สอง พ้นนั้นไปให้ไม่ได้ หรือในชาตินี้ก็ยังให้ไม่ได้ อปราปรเวทนียกรรม กรรมจะให้ผลได้ตั้งแต่ชาติที่สามไป จนตลอดถึงร้อยชาติพันชาติ ไม่มีกำหนด สุดแต่ได้ช่องเมื่อใด ก็จะให้ผลเมื่อนั้น ยกไว้แต่ชาตินี้กับชาติหน้า อโหสิกรรมนั้น คือกรรมที่จะมิได้ให้ผลต่อไป เพราะไม่มีช่องหรือกาลอันล่วงเสียแล้ว นี่และชื่อว่าอโหสิกรรม ก็กรรมประเภท ๔ อย่างนี้ จงได้จำไว้ให้แน่เปนข้อสำคัญ ในที่นี้มีคำพระอรรถกถา ท่านพรรณาว่า **ตตฺถ เอกชวนวิถิยํ สตฺตสุ จิตฺเตสุ กุสลา วา อกุสลา ปฐมชวนเจตนา ทิฏฺฐธมฺมเวทนียกมฺมํ นาม** มีเนื้อความว่า ล้ำจิตต์เจ็ดดวง เจตนาที่เกิดในเชาว์ทีแรกในวิถีแห่งเชาว์อันหนึ่ง จะเปนกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ชื่อว่าทิฏฐธัมมเวทนียกรรม กรรมนั้นย่อมให้ผลแต่ในทิฏฐธรรมคือในชาตินี้อย่างเดียว ท่านจึงชัก

ตัวอย่างแสดงไว้เปนอุทาหรณ์ว่า ในพระนครราชคฤห์ ภริยาแห่งคนเข็ญใจคนหนึ่งชื่อกากะวลิยะได้ถวายบัณณ์มพิลยาคูแก่พระมหากัสสปอันออกจากนิโรธสมาบัติด้วยความเลื่อมใส ด้วยกรรมนั้นบันดาลให้ได้ขุมทรัพย์อันเทวดาบอกให้ แต่นั้นไปอีก ๔ วันได้กางกั้นฉัตรแห่งเศรษฐี อีกเรื่องหนึ่งว่า มนุษย์เข็ญใจคนหนึ่งในเมืองราชคฤห์ชื่อบุณ ได้ถวายทานแก่พระสาริบุตรอันออกจากนิโรธสมาบัติ ได้เปนเศรษฐีในวันนั้น นี่เปนวัตถุแสดงตัวอย่างข้างฝ่ายกุศล.

ก็ข้างฝ่ายอกุศลนั้นท่านแสดงด้วยวัตถุนายโคฆาฏว่า ในพระนครสาวัตถีมีบุรุษฆ่าโคคนหนึ่งชื่อนันทะ แต่ฆ่าโคเลี้ยงชีวิตมาถึงห้าสิบปี เมื่อใกล้จักทำกาลกิริยาลิ้นขาดหลุดออกมา ได้เสวยทุกข์เที่ยวร้องคราง มีอาการดุจหนึ่งว่าโค ครั้นสิ้นชีพก็ไปอุบัติในนรก อีกเรื่องหนึ่งท่านนำมาสาธกด้วยวัตถุแห่งนันทะยักษ์ อันประหารศีร์ษะพระสาริบุตรอันปลงผมใหม่ ได้ความเดือดร้อนร้องกระวนกระวาย เข้าไปยังแผ่นดินถึงซึ่งเนริยะกำเนิดเกิดในอเวจีนรกในขณะนั้น แล้ววัตถุอันอื่นอีก ๔ คือวัตถุแห่งโกกาลิกะแลสุปปพุทธะ เทวทัตนางจิญจมาณวิกาวัตถุเหล่านี้ท่านนำมาพรรณาให้เปนอุทาหรณ์แห่งทิฏฐธัมมเวทนีย-กรรม ๆ เมื่อไม่อาจให้ผลในชาตินี้ได้ ก็เปนอโหสิกรรมไม่มีวิบากที่จะสุกวิเสสไปในเบื้องหน้า ให้นักปราชญ์พึงรู้ด้วยอุปมาด้วยพรานยิงเนื้อ มีเนื้อความว่านายพรานได้เห็นเนื้อเข้าแล้ว ก็

ฉุดมาซึ่งธนูยิงไป ผิแลว่าลูกศรนั้นไม่พลาด เนื้อนั้นก็ล้มลงในที่นั้นสมดังประสงค์แห่งนายพราน ผิแลว่า ลูกศรพลาดไปไม่ถูก เนื้อนั้นก็หนีไปไม่เหลียวแลดูที่นั้นอีกเลย อันนี้แลความเปรียบฉันใด ความอุปมัยก็พึงรู้เหมือนฉันนั้น.

แท้จริงความที่ได้ฉเพาะซึ่งวิบากแห่งทิฏฐธัมมเวทนิยกรรมนั้น ราวกะลูกศรที่ไม่พลาดแล้วแลยิงถูกซึ่งเนื้อ ก็ความที่ถึงพร้อมแห่งความที่แห่งทิฏฐธัมมเวทนิยกรรมไม่มีวิบากนั้น ราวกะลูกศรที่พลาดไม่ถูกซึ่งเนื้อ ว่าด้วยทิฏฐธัมมเวทนิยกรรมเท่านี้.

ในอุปปัชชเวทนิยกรรมนั้น ท่านแสดงว่าเจตนาที่เกิดในเชาว์ที่เจ็ด ชื่อว่า อุปปัชชเวทนิยกรรม ย่อมจะให้วิบากในอัตตภาพเปนลำดับ ข้างฝ่ายกุศลคืออัฐสมาบัติอันหนึ่ง ข้างฝ่ายอกุศลคือปัญจานันตริยกรรม ด้วยว่าคนที่ได้สมาบัติแปด ย่อมไปเกิดในพรหมโลกด้วยสมาบัติอันหนึ่ง คนที่ทำอนันตริยกรรมทั้ง ๕ อย่าง ย่อมจะไปเกิดในนรก ด้วยอนันตริยกรรมอย่างหนึ่ง เหลือนั้นก็เปนอโหสิกรรม เปนกรรมไม่มีวิบากทั้งสิ้น เนื้อความอันนี้นักปราชญ์พึงแสดงด้วยอุปมาที่ได้มีแล้วในก่อนนั้นแล.

ในอปราปริยเวทนียกรรมนั้น ท่านกล่าวว่าเจตนาที่เกิดแต่เชาว์ ๕ ในระหว่างแห่งเชาว์ทั้ง ๒ ชื่อว่าอปราปริยเวทนียกรรม กรรมนั้นเมื่อได้ช่องเมื่อใด ก็ให้ผลเมื่อนั้นในกาลที่เปนอนาคต ไม่มีอโหสิกรรมเพราะความที่เปนไปแห่งสังขารวัฏยัง

ไม่ขาด กรรมนั้นให้นักปราชญ์พึงแสดงด้วยนายพรานสุนัข. แท้จริงนายพรานสุนัขเห็นเนื้อเข้าแล้ว ก็ปล่อยสุนัขให้ไล่ติดตาม ทันเข้าในที่ใดก็ฆ่าตายในที่นั้น ฉันใด กรรมนี้เมื่อได้ช่องในที่ใด ก็ให้วิบากในที่นั้น มีอุปมัยเหมือนฉันนั้น เหตุดังนั้น สัตว์ที่จะพ้นจากกรรมนั้นบมิได้มี ว่าด้วยอปราปริยเวทนียกรรมเพียงเท่านี้.

ในอโหสิกรรมนั้น ท่านพรรณาว่ามีเปนสองประการ คือ กาลาตีตอโหสิกรรมแลกาลาภาวอโหสิกรรม ก็กาลาตีตอโหสิ-กรรมนั้น คือกรรมที่มีกาลอันล่วงเสียแล้วให้ผลไม่ได้ ดังทิฏฐธัมมเวทนียกรรมเมื่อข้ามชาตินี้ไปแล้ว ก็เปนกาลาตีต-อโหสิกรรมให้ผลไม่ได้ หรืออุปปัชชเวทนียกรรม ถ้าข้ามพ้นชาติหน้าไปแล้วก็ให้ผลไม่ได้ ท่านชักอุปมาเปรียบเทียบไว้ ว่าเหมือนด้วยมูลเผือกมัน หรือผลแห่งเครือเถาลดาวัลิอลาพุ-ชาติเปนต้น ถ้าแก่เกินล่วงประมาณสูปวภาคไปแล้ว ก็ย่อมไม่เปนอาหารเครื่องบริโภคแห่งมนุษย์ อนึ่งชีวะพืชมูลผลาผลต่าง ๆ แต่บันดาที่ควรจะเปนพืชเพาะต่อไปนั้น ถ้าเก็บไว้ให้ล่วงกาลจนฝ่อแห้งผุราไปแล้ว ถึงจะปลูกเพาะ ก็ไม่แตกงอกเปนพืชต่อไปได้ ก็กาลาตีตอโหสิกรรมเล่าไซ้ ถ้าล่วงกาลของตนไปแล้ว ก็ไม่อาจให้ผลมิได้ รู้กำเริบเปนต้นขึ้นไปจนตลอดอริยมรรคเบื้องต่ำตั้งแต่อนาคามิมรรคลงมาเปนกรรมอันหนักข้างฝ่ายกุศล ข้างฝ่ายอกุศลนั้น เอาอนันตริยกรรม ๕ คือ

มาตุฆาฏ ปิตุฆาฏ อรหันตฆาฏ โลหิตุบาท สังฆเภท กับนิยตะมิจฉาทิฏฐิใส่เข้าด้วย เปนครุกรรมข้างฝ่ายอกุศล ในที่นี้ถ้าจะมีสามัญชนถามเข้ามาว่า ครุกรรม ๖ อย่าง ใครจะมีโทษหนักยิ่งกว่าใคร แก้ว่านิยตะมิจฉาทิฏฐิมีโทษมากกว่าอนันตริยกรรม เพราะเกิดแต่มโนกรรมเปนยอดแห่งบาปทั้งปวง ที่สองรองลงมาคือสังฆเภทกรรม เพราะทำร้ายในเขตอันยิ่งทั้งสองคือพระพุทธเจ้าแลพระธรรม ซึ่งเปนครุฏฐานิยวัตถุอันประเสริฐ นี้เกิดแต่วจีกรรมเปนที่สอง กรรมอันเศษมีปิตุฆาฏกรรมเปนต้นนั้นเกิดแต่กายกรรม ด้วยทำร้ายในเขตอันใหญ่ คือท่านที่มีคุณแก่ตนอย่างเดียว ก็เปนครุกรรมเหมือนกัน แต่ทว่าเบาลงมากว่ากรรมทั้งสอง เพราะเปนกายกรรม ถ้านิยตะมิจฉาทิฏฐิมีไซ้นิยตะมิจฉาทิฏฐิจะเปนผู้นำปฏิสนธิ ถ้าไม่มีสังฆเภทกรรมจะเปนผู้นำปฏิสนธิ ถ้าสังฆเภทกรรมไม่มี มาตุฆาฏกรรมจะเปนผู้ที่นำปฏิสนธิ์ เพราะมารดามีคุณมากกว่าบิดา จริงอยู่บิดาก็ประเสริฐ เพราะเปนชนกผู้ให้เกิด มารดาก็ประเสริฐเพราะมีคุณมากได้อภิบาลเลี้ยงรักษาเปนเดิมมา เพราะอาศรัยมารดาจึงได้รอดเปนตัวตนตลอดมาได้ เหตุดังนั้น คำนักปราชญ์จึงได้ตั้งไว้ว่า มาตาปิตโร ดังนี้ ยกเอามาตาขึ้นไว้หน้า ปิตโร ไม่ว่า ปิตามาตโร เลยสักแห่งเดียว อนึ่งถึงในอนันตริยกรรม ๕ ก็ยกเอามาตุฆาฏกรรมขึ้นไว้ต้น เอาปิตุฆาฏกรรมไว้ที่สองรองลงมาเหตุดังนั้นจึงได้ว่า ถ้าใครทำอนันตริยกรรมทั้ง ๒ อย่างแล้ว

มาตุฆาฏกรรมจะเปนผู้นำปฏิสนธิ์ ในที่นี้ถ้าจะมีผู้สงสัยว่าเทว-ทัตนั้นเกิดในนรกด้วยกรรมอันใด ให้รู้ว่าเกิดด้วยสังฆเภทกรรม เพราะเปนกรรมอันหนักกว่าพุทธโลหิตุบาท เมื่อเทวทัตทำสังฆเภทกรรมเข้าแล้ว พุทธโลหิตุบาทก็ระงับเปนอโหสิกรรมไปในครุกรรมประเภท จงได้รู้ไว้โดยนัยดังพรรณามาฉนี้ ก็ถ้าครุกรรมข้างฝ่ายกุศลแลอกุศลไม่มี พหุละกรรมจะเปนผู้นำปฏิสนธิ์

กุลสากุลสเลสุ ปน ยํ พหุํ โหติ ตํ พหุลํ นาม ตํ ทีฆรตฺตํ ลทฺธาเสวนวเสน เวทิตพฺพํ มีเนื้อความว่า ล้ำกุศลแลอกุศลทั้งหลาย กรรมอันใดเปนกรรมมาก กรรมนั้นชื่อพหุละกรรม ให้นักปราชญ์พึงรู้ด้วยสามารถแห่งกรรมที่ได้ส้องเสพย์มาสิ้นกาลนาน อนึ่งโสด กรรมอันใดที่มีกำลัง ข้างฝ่ายกุศลกรรมทำให้เกิดความโสมนัส ข้างฝ่ายอกุศลกรรมทำให้เกิดความเดือดร้อน กรรมทั้งสองนั้นชื่อพหุละกรรม กรรมนั้นนั่นเปรียบเหมือนด้วยคนปล้ำสองคนลงสู่ยุทธภูมิ คนใดมีกำลังมากก็ยังคนที่มีกำลังน้อยให้ล้มลงแล้วแลไปฉันใด กรรมอันใดมีกำลังด้วยสามารถส้องเสพย์มานานก็ดี หรือมีกำลังด้วยสามารถให้เกิดความโสมนัสแลให้เกิดความเดือดร้อนใหญ่ก็ดี กรรมนั้นย่อมจะให้วิบากนำปฏิสนธิ์ ในส่วนพหุละกรรม ก็ถ้าพหุละ-กรรมไม่มีไซ้ อาสันนะกรรมจะเปนผู้นำปฏิสนธิ์

ยํ ปน กุสลากุสเลสุ อาสนฺนมรเณ อนุสฺสริตุํ สกฺโกติ ตํ

ยทาสนฺนํ นาม เนื้อความว่า ล้ำกุศลแลอกุศลทั้งหลาย บุคคลอาจเพื่อจะระลึกซึ่งกรรมอันใด ในกาลเมื่อใกล้แห่งมรณะ กรรมนั้นชื่อยทาสันนะกรรม กรรมนั้นนั่นแลเปรียบเหมือนโคที่อยู่ใกล้ประตูคอก ในเมื่อประตูแห่งคอกอันเต็มไปด้วยฝูงวัวอันบุคคลเปิดแล้ว ในเมื่อโคทั้งหลายที่ควรทรมานแลโคที่มีกำลังแม้มีในเบื้องหน้า โคตัวใดที่อยู่ใกล้ประตูคอกโดยอย่างต่ำแม้โคชราทุพพลภาพ โคนั้นนั่นแลออกก่อนโดยวิเศษฉันใด ในเมื่อกุศลแลอกุศลทั้งหลายอื่นมีอยู่ ก็ให้ซึ่งวิบากเพราะความที่แห่งกรรมนั้น เปนกรรมอันใกล้มรณะ มีอุปมัยเหมือนดังนั้น

มีวัตถุนิทานท่านแสดงไว้ ดังได้สดับมา ทมิฬโทวาริกคนหนึ่งในบ้านมธุองคละคาม เพลาเช้าถือเอาเบ็ดไปเที่ยวตกปลาแต่ทำปาณาติบาตเลี้ยงชีวิตมาถึง ๕๐ ปี ครั้นป่วยหนักด้วยความชรา ถึงซึ่งอนุฏฐานสัยยาแล้ว ขณะนั้นพระจุฬบิณฑปาติยะติสสะเถระเข้าไปเยี่ยมเตือนสติชักชวนให้สมาทานศีล กล่าวไปได้เพียงสรณคมน์เท่านั้นลิ้นก็กระด้าง พระเถระเห็นว่าเท่านั้นจักควรแก่กาลแล้วก็หลีกไป ทมิฬโทวาริกครั้นสิ้นชีพได้อุบัติในทิพาลัยจาตุมหาราชิกเทวพิภพ นี่เปนวัตถุท่านชักมาแสดงปรารภด้วยกุสลาสันนะกรรมฝ่ายบุญจริยา ข้างฝ่ายอกุศลท่านชักเอาวัตถุมหาวาจกาลอุบาสกมาพรรณาเปนอุทาหรณ์ว่าอุบาสกคนหนึ่ง ชื่อกาลเปนผู้กล่าวใหญ่ อยู่ในประเทศอันมีในระหว่างแห่งแม่น้ำคงคา สาธยายซึ่งทวัตติงสาการมาถึง ๓๐ ปี

เพื่อประโยชน์แก่พระโสดาปัตติมรรค ครั้นใกล้จะดับขันธ์สิ้นชีวิตถึงซึ่งทิฏฐิวิปลาศคิดคำนึงไปดังนี้ว่า เราได้สาธยายทวัตติงสาการมาถึง ๓๐ ปี ไม่อาจยังมาตรว่าโอภาสให้เกิดปัญญาเห็นพระพุทธสาสนานี้จะเปนอนิยยานิกะ ครั้นทำลายขันธ์ด้วยวิปฏิสาร ก็ไปเกิดในสุงสุมารกำเนิดเปนจรเข้ใหญ่ มีกายท่านประมาณไว้ว่าเก้าอุศุภ อยู่ในแม่น้ำมหาคงคา นี้เปนวัตถุท่านนำมาข้างฝ่ายอกุสลาสันนะกรรม ก็ถ้าอาสันนะกรรมไม่มีไซ้กตัตตากรรมจะเปนผู้นำปฏิสนธิ์

เอเตหิ ปน ตีหิ มุตฺตํ อญฺญาณวเสน กตํ กตตฺตาวาปนกมฺมํ นาม เนื้อความว่า กรรมที่พ้นจากกรรมสามอย่างที่สัตว์ทำแล้วด้วยไม่รู้ไม่แกล้ง ชื่อว่ากตัตตาวาปนะกรรม กรรมนั้น ชื่อว่าราวกับลูกศรอันคนบ้าซัดไป ย่อมไปในที่ใดที่นั้นด้วยความไม่แกล้ง ฉันใด ก็ย่อมให้ซึ่งวิบากในที่ใดที่หนึ่ง ด้วยความที่ไม่มีแห่งกรรมทั้งหลายมีครุกรรมเปนต้น เหมือนฉันนั้นในที่นี้มีเถรวาทท่านพรรณาว่า กตัตตากรรมนั้น คือกรรมที่สัตว์ได้ทำแล้วในชาติอันเปนลำดับ แต่ทว่ายังไม่ได้ช่องที่จะให้ผล ที่ได้เรียกว่าอุปปัชชะเวทนียะกรรม แลอปราปริยะเวทนียะกรรมเมื่อได้ช่องเมื่อใดก็ให้ผลเมื่อนั้น ครั้นเมื่อไม่มีแห่งครุกรรมแลพหุลาสันนะกรรมแล้ว ก็เปนช่องแห่งกตัตตากรรม คืออปราปริยะเวทนียะจะพึงให้ผล กรรมเหล่านี้ย่อมมีแก่นรชนที่สลบสิ้นสมปฤดี ไม่มีสัญญาหรือแก่คนที่ฝันเห็นเปนตัวอย่าง ที่ไป

แก้ว่ากรรมไม่มีนิยมดุจคนบ้าซัดลูกศรไปนั้น ดูเหินห่างเหลวไหลไม่ชอบกลเลย ถ้าจะคิดตามรูปเพียญชนะว่ากตัตตากรรมก็เห็นว่าจะได้แก่กรรมที่มีความทำได้ทำแล้ว คืออปราปริยะ-เวทนียะกรรมนั่นเอง เพราะในกรรมประเภทต่าง ๆ ทั้ง ๑๑-๑๒ อย่าง ถ้าจะย่นเข้าแล้วก็คงเหลืออยู่แต่ ๓ คือทิฏฐธัมม-เวทนียะ อุปปัชชะเวทนียะ แลอปราปริยะเวทนียะเท่านั้น ก็ที่เถรวาทท่านกล่าวว่า กตัตตากรรมเปนเชื้อแห่งอปราปริยะเว-ทนียะนั้น เห็นจะถูกเปนแท้ไม่ควรสงสัย เพราะพระเถระองค์นั้นท่านก็เปนพหูสูตประกอบไปด้วยปัญญา เปนบัณฑิตพิจารณาหาสิ่งที่ถูกมิได้ยืมเอาจมูกเขามาหายใจเลย ว่ามาด้วยกตัตตากรรมเพียงเท่านี้ กรรมทั้ง ๔ อย่างนี้ ท่านว่าเปนผู้นำปฏิสนธิในภพนั้น ๆ ในกำเนิดนั้น ๆ แต่ท่าจะเปนไปได้หรือไม่เปนไปได้นั้น อาศรัยแก่สมบัติแลวิบัติแห่งกรรมทั้ง ๔ ประการให้เปนไป

ทีนี้จะได้แก้ไขด้วยชนกกรรมซึ่งเปนผู้ให้ปฏิสนธิ์ต่อไป **ชนกํ นาม เอกํ ปฏิสนฺธึ ชเนตฺวา ปวตฺตํ น ชเนติ ปวตฺเต อญฺญํ กมฺมํ วิปากํ นิพฺพตฺเตติ** มีเนื้อความว่า ชนกกรรมย่อมยังปฏิสนธิ์ความสืบต่อขันธสันดานอย่างเดียวให้เกิดไม่ยังปวัติวิบากให้เกิด กรรมอันอื่นย่อมยังวิบากให้เกิดในปวัตติกาล เปรียบเหมือนมารดาย่อมยังบุตรให้เกิดอย่างเดียว แม่นมย่อมเปนผู้ปฏิบัติอย่างเดียว ฉันใด มีอุปมัยฉันนั้น กรรมที่เปนชนก

ให้เกิดปฏิสนธิ์นั้น ดุจหนึ่งมารดา กรรมที่ถึงพร้อมในปวัตินั้น ดุจหนึ่งว่าแม่นม **อุปตฺถมฺภกกมฺมํ นาม กุสโลปิ ลพฺภติ อกุสโลปิ ทุพฺพลกมฺมสฺส กตภาโว** ความที่แห่งทุพลกรรมอันสัตว์ได้ทำไว้ จะเปนกุศลก็ตามอกุศลก็ตาม อาจารย์ได้ในที่นี้ว่า อุปัตถัมภ-กะกรรม จริงอยู่คนบางคนทำกุศลแล้วได้ไปเกิดในสุคติภพ ตั้งอยู่ในที่นั้นทำกุศลต่อไป อุปัตถัมภกะกรรมเก่าให้เจริญ ให้ท่องเที่ยวไปในสุคติภพสิ้นแสนแห่งปีมิใช่อันเดียวดังนี้ก็มี คนบางคนทำอกุศลไปเกิดในทุคติภพ ตั้งอยู่ในที่นั้นทำอกุศลต่อไป อุปัตถัมภกะกรรมเก่าให้เจริญใหญ่ ท่องเที่ยวไปในทุคติภพสิ้นแสนแห่งปีเปนอันมาก ดังนี้ก็มี อีกนัยหนึ่งว่า **ชนกํ นาม กุสลํปิ โหติ อกุสลํปิ** ว่าชนกะกรรมเปนกุศลก็มีเปนอกุศลก็มี ยังกองแห่งวิบากในรูปภพอรูปภพให้เกิดในปฏิสนธิในปวัติกาลบ้าง ฝ่ายอุปัตถัมภกะกรรมไม่อาจยังวิบากให้เกิด ในเมื่อปฏิสนธิอันกรรมอื่นให้แล้ว ในเมื่อวิบากอันกรรมอื่นให้เกิดแล้ว เปนผู้เข้าไปพลอยบังเกิด ช่วยอุปถัมภ์ซึ่งสุขทุกข์ให้เปนไปสิ้นกาลนาน จริงอยู่ อุปัตถัมภกะกรรม เปนกรรมอันเกิดด้วยกรรมทุพลภาพอันอื่น ครั้นมาในปวัติ ชื่อว่าราวกับจะกล่าวดังนี้ โดยเนื้อความว่า ผิแลว่าเราได้รู้ก่อนไซ้ เราจะไม่พึงให้ท่านมาเกิดในที่นี้เลย จะให้ท่านไปเกิดในเทวโลก ก็นี่ท่านมาเกิดเสียแล้วก็ตามเถิด เราชื่อว่าอุปัตถัมภกะกรรมจักตามอุปถัมภ์แก่ท่าน แต่นั้นก็ยังปริสสยะให้ฉิบหายยังโภคะทั้งหลายให้เกิดมาก

ตั้งแต่ทารกนั้นเกิดขึ้นในครรภ์ มารดาบิดาทั้งสองนั้นได้ความสุขอย่างเดียว อันตรายทั้งหลายใดที่มีแก่มนุษย์ปรกติ มารดาแลบิดาแห่งทารกนั้นก็ปราศจากอันตรายเหล่านั้น อนึ่งตั้งแต่ทารกนั้นเกิดขึ้นในครรภ์ โภคสมบัติในเรือนแห่งบิดามารดานั้นเจริญใหญ่ไม่มีประมาณ ขุมทรัพย์ที่บุคคลฝังไว้สิ้นกาลนาน ก็เกิดขึ้นในเบื้องหน้าเบื้องหลังแห่งเรือน มารดาบิดาทั้งสองนั้นก็ได้ถึงซึ่งความฉเพาะหน้าแห่งทรัพย์ที่บุคคลทั้งหลายอื่นตั้งไว้ แม่โคนมทั้งหลายก็มีขีโรทกเจริญมากกว่าปรกติ เข้ากล้าที่หว่านไว้ในนาก็แตกงอกงามผลิเต็มบริบูรณ์ ลูกหนี้ทั้งหลายอันสกูลนั้นมิได้โจทย์เตือน ก็เอาทรัพย์ที่ยืมนั้นมาคืนให้ ที่ประกอบการกู้ไปก็เอาดอกเบี้ยมาส่งด้วยมิได้ตักเตือน ทาสกรรมกรในเรือนก็ว่าง่ายสอนง่าย การงารทั้งหลายก็ไม่เสื่อมทราม ทารกนั้นเกิดในตระกูลคฤหบดี ตระกูลนั้นก็ได้ที่แห่งเศรษฐี เกิดในตระกูลอมาตย์ก็ได้ ที่แห่งเสนาบดี ทารกนั้นปราศจากอันตราย ประกอบไปด้วยโภคสมบัติ เปนสุขมีชีวิตตั้งอยู่นาน ด้วยประการดังนี้ มีมาแต่อุปัตถัมภกะกรรมให้เปนไป

อุปปีฬกํ นาม อญฺเญน กมฺเมน ทินฺนาย ปฏิสนฺธิยา ชนิเต วิปาเก อุปชฺชนกํ สุขทุกฺขํ ปีเฬติ พาเธติ ลำดับนั้นอุปปีฬกะกรรม ในเมื่อปฏิสนธิ์อันกรรมอื่นให้แล้ว ในเมื่อวิบากอันกรรมอื่นให้เกิดแล้ว บีบคั้นเบียดเบียนซึ่งสุขแลทุกข์ที่จักเกิดขึ้นไม่ให้เปนไปสิ้นกาลนาน ในเมื่อกุศลกรรมสุกวิเสสอยู่

อกุศลกรรมเปนอุปปีฬิกะเข้าบีบคั้น ก็ทำกุศลกรรมนั้นไม่ให้สุกวิเสสไปได้ ในเมื่ออกุศลกรรมเมื่อสุกวิเสสอยู่ กุศลกรรมเปนอุปปีฬิกะกรรมเข้าไปบีบคั้น ก็ทำอกุศลกรรมนั้นไม่ให้สุก-วิเสสไปได้ เปรียบเหมือนต้นไม้กอพฤกษาลดาชาติ ถึงเจริญงอกงามแปลกประหลาดวิจิตรไปด้วยกิ่งใบเปลือกกระพี้ประการใด เมื่อบุคคลเอาท่อนไม้ไปตีฟาดหรือสับบั่งฟันให้กิ่วขาดด้วยศัสตราเปนต้น ต้นไม้กอไม้นั้นก็ไม่อาจเจริญต่อไปได้ฉันใด กุศลเมื่อสุกวิเสสอยู่ อันอกุศลเข้าไปบีบคั้น อกุศลก็ดีเมื่อสุกวิเสสอยู่อันกุศลเข้าไปบีบคั้น ก็ไม่อาจสุกวิเสสไปได้ มีอุป-มัยเหมือนฉันนั้น อกุศลบีบคั้นกุศลนั้น ให้รู้ด้วยอกุศลกรรมแห่งสุนักขัตตลิจฉวีบุตร กุศลบีบคั้นอกุศลนั้นให้รู้ด้วยกุศลกรรมแห่งโจรฆาฏบุรุษ ดังได้สดับมาบุรุษผู้หนึ่งในเมืองราช-คฤห์ ชื่อวาตกาลกะได้ทำแล้วซึ่งโจรฆาฏกะกรรมมาถึง ๕๐ ปี จนชราแล้ว ลำดับนั้นคนทั้งหลายเอาความมาทูลแก่กษัตริย์ รับสั่งให้นำวาตกาลกะบุรุษนั้นออกเสียจากที่ฐานันดร บุรุษนั้นแต่ทำโจรฆาฏกะกรรมมาเพียงใด ไม่ได้เพื่อจะนุ่งห่มซึ่งผ้าใหม่ ไม่ได้เพื่อจะประดับกายด้วยดอกไม้ที่มีกลิ่น ไม่ได้เพื่อจะบริโภคซึ่งเข้าปายาส ไม่ได้ซึ่งความอบอาบด้วยเครื่องหอม ครั้นออกจากที่ฐานันดรแล้วจึงคิดไปว่าตัวเราได้ประพฤติกรรมเศร้าหมองมาสิ้นกาลนาน จึงสั่งให้ภริยาตกแต่งภัตตาหารหุงเข้าปายาส แลยังคนให้ถือเอาเครื่องชำระกายไปยังท่าอาบลงสนานกายทั้ง

สิโรตม์ให้สิ้นมลทินเสร็จแล้ว นุ่งผ้าใหม่ลูบไล้ซึ่งเครื่องหอม ประดับกายด้วยดอกไม้อันมีกลิ่นแล้วแลกลับมา ขณะนั้นได้เห็นพระสาริบุตรมีจิตต์ชื่นชมว่า ตัวเราปราศจากแล้วจากกรรมอันเศร้าหมอง แล้วได้เห็นพระผู้เปนเจ้าซึ่งเปนทักขิไณยบุคคล จึงนิมนต์พระผู้เปนเจ้าเข้าไปยังเรือนอังคาสด้วยเข้าปายาสอันบุคคลตกแต่งให้เต็มไปด้วยสับปิแลสักขระซึ่งเปนของใหม่ พระผู้เปนเจ้าก็ทำภัตตานุโมทนา วาตกาลกะบุรุษได้สดับอนุโมทนากถาก็ได้ถึงซึ่งอนุโลมขันตีอันเปนเบื้องหน้าแห่งโสดาปัตติมรรค จึงไปตามส่งพระเถระในที่ควรแล้วกลับมา ขณะนั้นแม่โคมีลูกอันอ่อนก็ชนขยี้ซึ่งบุรุษนั้น ให้ถึงแก่กาลกิริยาในระหว่างแห่งหนทาง ได้ไปเกิดในดาวดึงสพิภพ นี่เปนกุศลกรรมแห่งวาตกาลกะบุรุษบีบคั้นซึ่งอกุศลโจรฆาฏกะกรรม ด้วยประการดังนี้ ประการหนึ่ง อุปปีฬิกะกรรมเปนอกุศลเกิดด้วยทุพลกุศลอันอื่น ครั้นมาในปวัติชื่อว่าราวกับจะกล่าวดังนี้ โดยเนื้อความว่า ถ้าแลว่าเราได้รู้ก่อนโดยวิเสส เราจะไม่พึงให้ท่านมาเกิดในที่นี้ จะให้ท่านไปเกิดในอบายภูมิทั้ง ๔ นี่ท่านมาเกิดในที่นี้แล้วก็ตามเถิด เราชื่ออุปปีฬิกะกรรมจักติดตามบีบคั้นท่านทำไม่ให้มีโอชะ ไม่ให้มีเยื่อให้เหลืออยู่แต่กาก แต่นั้นก็น้อมนำเข้าไปซึ่งปริสสยันตราย ยังโภคทั้งหลายให้วินาศ จำเดิมแต่ทารกนั้นเกิดขึ้นในครรภ์แห่งมารดา โภคสมบัติในเรือนก็ฉิบหาย ด้วยสามารถอันตรายที่มาแต่พระราชาเปนต้น ดุจว่าเกลือที่บุคคลให้ตกลง

ในน้ำ ฉนั้น แม่โคนมทั้งหลายก็ไม่ให้ขีโรทก โคผู้ทั้งหลายที่เชื่องก็ดุร้ายเสียจักษุเสียขาขจอกไป ในโคมณฑลโรคภัยก็เกิดมาก ทาสคนใช้ก็ว่ายากไม่ตั้งอยู่ในถ้อยคำ เข้ากล้าที่หว่านไว้ในนา ก็วิบัติด้วยฝนน้ำ มิได้งอกเจริญงาม สิ่งของที่อยู่ในเรือนหรือที่ตั้งอยู่ในป่า ก็เกิดวินาศด้วยถ้อยความร่อยหรอไปโดยลำดับ โภควัตทุนทรัพย์ย่อมเสื่อมสิ้นทุกประการ จนถึงผ้านุ่งแลอาหารของที่จะพึงกินก็หาได้ด้วยยากยิ่งนัก เครื่องบริหารรักษาครรภ์ก็ไม่มี ในกาลเมื่อคลอดแล้ว น้ำนมแห่งมารดาก็ขาดสูญไม่เปนเครื่องอุปถัมภ์แก่ทารกนั้น ครั้นไม่ได้เครื่องบริหารอันกรรมหากบันดาลบีบคั้น ก็เปนคนปราศจากโอชไม่มีเยื่อเหลืออยู่แต่กาก เปนกสฏะบุคคล ด้วยประการฉนี้ กล่าวมาด้วยอุปปีฬิกะกรรมทั้งฝ่ายกุศลแลอกุศลเพียงเท่านี้

แต่นี้จะว่าด้วยอุปฆาฏกะกรรมต่อไป **อุปฆาฏกมฺมํ ปนสยมฺปิ กุสลมฺปิ อกุสลมฺปิ สมานํ อญฺญทุพฺพลกมฺมํ ฆาเฏตฺวาตสฺส วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา อตฺตโน วิปากสฺส โอกาสํ กโรติ** มีเนื้อความว่า อุปฆาฏกะกรรมเปนกุศลก็มี เปนอกุศลก็มี ด้วยธรรมดาแห่งตน แล้วย่อมกระทบซึ่งกรรมอื่นอันทุพล ห้ามซึ่งวิบากแห่งกรรมเก่านั้น แลทำช่องแห่งวิบากแห่งตนอย่างเดียว ครั้นเมื่อโอกาศอันอุปฆาฏกะกรรมได้ทำแล้ว วิบากนั้นชื่อว่าเกิดขึ้นแล้วด้วยประการดังนี้ คำที่เรียกว่า อุปัจเฉทกะกรรมนี้เปนชื่อแห่งอุปฆาฏกะกรรม แต่นี้ไปให้นักปราชญ์พึงรู้ในอุปัจเฉท-

กะกรรมดังจะพรรณาไป มีเนื้อความว่า กาลเมื่อกุศลกรรมสุกวิเสสอยู่ อกุศลกรรมอันหนึ่งตั้งขึ้นแล้วตัดกุศลกรรมให้ตกไป แม้กาลเมื่ออกุศลกรรมสุกวิเสสอยู่ กุศลกรรมอันหนึ่งตั้งขึ้นแล้ว ตัดอกุศลกรรมนั้นให้ตกไป นี้ชื่อว่าอุปัจเฉทกะกรรม ก็ในอุปัจเฉทกะกรรมทั้งฝ่ายกุศลอกุศลนั้น กรรมแห่งอชาตสัตตุกุมารเปนกรรมเข้าไปตัดกุศล กรรมแห่งองคุลิมาลัดเถระเปนกรรมเข้าไปตัดอกุศล จริงอยู่กรรมสองอย่าง คืออุปปัชชยะเวทนียะกรรมแลอปราปริยะเวทนียะกรรมแห่งพระอรหันต์ทั้งหลาย อันพระอรหัตตมรรคผู้ทำความสิ้นไปแห่งกรรม เพิกถอนขึ้นเสียแล้ว ก็แต่ทิฏฐธัมมเวทนียะกรรมนั้นไซ้ยังมีอยู่ย่อมให้ได้ซึ่งวิบาก แม้แก่ผู้ที่ถึงแล้วซึ่งพระอรหัตต์ อุปัจเฉทกะกรรมย่อมมาตัดซึ่งอายุแห่งพระอรหันต์ อันเกิดด้วยกรรมแห่งคนที่มีอายุยืน เปรียบเหมือนบุรุษยิงไปซึ่งลูกศรอันจะไปได้แปดอุศุภ มีบุรุษผู้อื่นเอาไม้ฆ้อนมาตีลูกศรนั้นมาตรว่าพ้นจากแหล่งธนูให้ตกลง ณ ที่นี้นั้นฉันใด อุปัจเฉทกะกรรมย่อมตัดอายุพระอรหันต์ที่เกิดด้วยกรรมแห่งคนอายุยืนก็มีอุปมัยเหมือนฉันนั้น บางทียังพระอรหันต์ให้เข้าไปในราวป่าที่มีโจร บางทีให้ลงไปในน้ำที่มีปลาร้าย บางทีก็น้อมนำเข้าไปในที่ ๆ มีอันตรายอย่างอื่น แก่พระอรหันต์ที่เกิดด้วยกรรมแห่งคนอายุยืน ด้วยประการดังนี้ กรรม ๑๑ อย่างนี้ โปราณาจารย์ท่านจำแนกด้วยสามารถสุดตันตปริยาย กรรม ๑๖ อย่าง

ท่านแจกไว้ในวิภังคปกรณ์โดยอภิธรรมปริยายว่า **อตฺเถ กจฺจานิ ปาปกานิ กมฺมสมาปนฺนานิ** เปนต้น อโหสิกรรม ๑๒ อย่าง ท่านแสดงไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า **อโหสิกมฺมํ อโหสิกมฺม-วิปาโก** เปนต้น กรรมทั้งหลายทั้งปวงนี้ ถ้าจะย่อย่นเข้ากล่าวแล้ว ก็คงตกลงในกรรม ๑๑ ประการที่อาจารย์นำมากล่าวโดยสุตตันตกปริยาย ในกรรม ๑๑ อย่างนั้น ถ้าย่นเข้าให้สั้นอิก ก็ยังคงอยู่แต่ ๓ คือ ทิฏฐธัมมเวทนียะ แลอุปปัชชเวทนียะ แลอปราปริยะเวทนียะ กรรม ๓ อย่างนั้นที่จะก้าวข้ามไปอิกนั้นไม่ได้แล้ว คงต้องตั้งอยู่ ณ ที่แห่งตน ๆ นี่เปนคำมาในอัตถ-กถาติกอังคุตตรในอวสานคาถามีเนื้อความว่า เจตนาสิ่งเดียวพุทธาธิบัณฑิตกล่าวว่า กรรม ๆ ในกรรมปัจจัย ถึงกระนั้นก็จริงอยู่แล แต่ทว่าเจตนาที่เปนบุญบาปย่อมเปนไปในขณะต่าง ๆ ก็แลอันกรรมทั้งหลายซึ่งเปนบุญบาปย่อมเกิดอยู่แต่ในสันดานที่มีกิเลสานุสัย ฝ่ายท่านที่ได้ละกิเลสานุสัยเสียแล้ว คือองค์อรหันต์ผู้มีบุญมีบาปละเสียแล้ว บุญบาปไม่เปนไม่ย่อมเปนไปอยู่แต่สักว่ากิริยาจิตต์เท่านั้น นักปราชญ์ท่านย่อมกล่าวกรรมตามต่างแห่งกิจไว้เปน ๔ อย่าง คือ ชนกะกรรม ๑ อุปัตถัมภกะกรรม ๑ อุปปีฬกะกรรม ๑ อุปฆาฏกะกรรม ๑ ความต่างแห่งกิจนั้นอย่างนี้ ชนกะกรรมย่อมทำผลให้เกิดขึ้น อุปัตถัมภกะกรรมช่วยอุดหนุนให้ผลนั้นเปนไป อุปปีฬกะกรรมตัดผลนั้นเสีย อุปฆาฏกะกรรมกำจัดห้ามผลนั้นเสีย ทำโอกาศ

แต่ผลแห่งตน กรรมอันใดอันหนึ่งซึ่งให้ผล ชื่อชนกะกรรม กรรมอันเบียดเบียนผลนั้นเสีย ชื่ออุปปีฬกะกรรม กรรมอันเข้าไปตัดผลนั้นเสีย ชื่ออุปฆาฏกะกรรม เมื่อกล่าวโดยประเภทแห่งลำดับผล กรรมนั้นเปน ๔ อย่าง คือ ครุกรรม ๑ อาสันนะกรรม ๑ อาจิณณกรรม ๑ กตัตตากรรม ๑ ฝ่ายกุศล คือ มหรรคตรูปฌาน มหรรคตอรูปฌาน ฝ่ายอกุศล คือ อนันตริยกรรม ท่านกล่าวว่าครุกรรม กรรมที่สัตว์ผู้ใกล้ตายได้ทำได้คิด ชื่อว่าอาสันนะกรรม กรรมที่สัตว์ได้ประพฤติมามากโดยความเปนของมาก ท่านกล่าวว่าอาจิณณกรรม บุญแลบาปเหลือจากกรรม ๓ อย่างนั้น ท่านกล่าวว่า กตัตตากรรม พระผู้มีพระภาค ผู้เผ่าพันธุ์พระอาทิตย์ได้กล่าวไว้ตามอำนาจแห่งกาลแห่งผล แลอำนาจแห่งกรรมที่ล่วงกาลแล้วเปน ๔ อย่างฉนี้บ้าง คือ ทิฏฐธัมมเวทนียะกรรม ๑ อุปปัชชะเวทนียะกรรม ๑ อปราปริยะเวทนียะกรรม ๑ อโหสิกรรม ๑ ชวนะที่ต้นเปนทิฏฐธัมมเวทนียะกรรม ให้ผลแต่ในภพปัจจุบันเท่านั้น ไม่อาจให้ผลณภพอื่นได้ เพราะเหตุมีอาเสวนะอันไม่ได้แล้ว ฝ่ายชวนะที่สุดเปนอุปัชชะเวทนียะกรรม ย่อมให้ผลได้ณภพหน้าไม่มีภพใดคั่น คือภพเปนลำดับต่อภพปัจจุบัน เพราะเหตุเปนกรรมอันสำเร็จแล้วชวนะที่ ๒-๓-๔-๕-๖ เหลือนั้น เปนอปราปรเวทนียะกรรม เมื่อปัจจัยมีอยู่แล้วก็ให้ผลเกิดขึ้นณภพสืบไป เพราะมีอาเสวนะอันได้แล้ว กรรมทั้งหลายที่ล่วงกาลเสีย

ด้วยประการทั้งปวงแล้ว ท่านกล่าวว่าอโหสิกรรม อนึ่งกรรมทั้งหลายที่มีรากเง่าคือตัณหา พระอริยมรรคตัดขึ้นเสียแล้วก็เปนอโหสิกรรม เพราะไม่ได้ซึ่งปัจจัย คือเหตุอันจะให้ ๆ ผล คาถานิคมมีเนื้อความดังกล่าวมานี้ ฯ

กลอนกาพย์

พระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

เรื่องเสด็จไปเมืองนครศรีธรรมราช

อธิบาย

กลอนกาพย์ที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงพระนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ เปนจดหมายเหตุเรื่องเสด็จลงไปเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเปนกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์

เหตุที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ จะเสด็จไปเมืองนครศรีธรรมราชครั้งนั้น ไม่ได้ทรงแสดงไว้ในพระนิพนธ์ แต่เข้าใจพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานโอกาศให้เสด็จไปนมัสการพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งทรงนับถือว่าเปนเจดียสถานที่เปนของโบราณรองแต่พระปฐมเจดีย์ลงมา พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปนมัสการ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒ ก่อนนี้มา ๕ ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ยังไม่เคยเสด็จ จึงประทานโอกาศให้ได้เสด็จบ้าง

การที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เสด็จเมืองนครศรีธรรมราช บางทีจะเนื่องด้วยเรื่องคิดแบบอย่างรูปพระเจดีย์ซึ่งจะก่อครอบพระปฐมเจดีย์องค์เก่าให้เปนพระมหาสถูปใหญ่ยิ่งกว่าพระเจดีย์องค์อื่น ๆ ในสยาม

ประเทศนี้ มีเรื่องปรากฏว่าที่แรกก่อพระสถูปองค์ใหญ่นั้น ก่อฐานขึ้นไปได้สูง ๑๐ วาพังลงมาเสียเมื่อกลางเดือน ๘ ปีวอกโทศก พ.ศ. ๒๔๐๓ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ คิดแบบรูปพระสถูปใหม่ ให้ฐานใหญ่ทานกำลังน้ำหนักข้างบนได้ บางทีจะเปนในเวลาทรงเลือกหาแบบอย่างพระสถูปที่จะสร้างนั้น จึงโปรด ฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เสด็จไปทอดพระเนตรพระมหาธาตุ เมืองนครศรีธรรมราช เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗

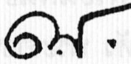

กลอนกาพย์
เสด็จเมืองนครศรีธรรมราช

◉ ปีชวดฉศก หนึ่งสองสองหก
เดือนเจ็ดข้างแรม สิบค่ำวันพุธ
สี่โมงบ่ายแสง สติมขึ้นแรง
เปิดจักรล่องไป

◉ สี่ทุ่มถึงด่าน นำร่องลงใส่
กลางคืนแล่นไป เช้าเห็นเจ้าลาย

◉ คลื่นซัดเรือแคลง คนเมาเวียนหงาย
อาเจียนวุ่นวาย เข้าปลาไม่กิน

◉ ครั้นเย็นค่อยคลาย คนเมาก็หาย
แต่นั้นไม่เปน ถึงกุยฟื้นหมด
แวะทอดพอเห็น เรือล่องบตเข็น
ตีกะเชียงเข้าไป

◉ ได้ฟืนพันเศษ บ่ายโมงใส่ไฟ
เกาะหลักล่วงไป ทอดอ่าวชุมพร

◉ น้ำสิ้นฟืนหมด ไม่แวะจักอด
ได้น้ำตีสอง ฟืนใหญ่ใส่ข้าง
สามพันพอครอง แต่นั้นไม่ต้อง
หาฟืนกลางทาง

◉ ถึงเกาะสมุยบ่าย ฝนตกโปรยปราย
เมฆตั้งลมขวาง เรือหยุดไม่แล่น
เสือกสมอทิ้งวาง ต่อดึกฟ้าสว่าง
จึงแล่นต่อไป

◉ เช้าขึ้นถึงอ่าว ไชยาพิไสย
คุ้งลึกเข้าไป ข้ามอ่าวท่าทอง

◉ ค่ำหนึ่งเพลทอด ปากน้ำละคอน
เขาเรียกนคร ศรีธรรมราชา

◉ ทอดอยู่ที่นั่น สองค่ำกลางวัน
ขุนนางออกมา เอาเรือมาดเก๋ง
ขัดสมาธิพายมา รับพระศิษย์หา
ลงจากเรือไฟ

◉ พายไปสองโมง ถึงตื้นคดโกง
ลงลากเสือกไส ไปอีกช้านาน
สองโมงล่วงไป ทางเรือนั้นไซ้
ได้สี่นาฬิกา

◉ จึงถึงท่าโพธิ์ มีวัดกว้างโต
ปลูกโพธิ์ลังกา วอรถคอยรับ
ช้างม้าสำหรับ ขุนนางเตรียมมา
กรมการทนาย มากหลายแน่นหนา
พระครูฐานา ปาโมกข์สมภาร

◉ มาคอยต้อนรับ เช่นกับบริวาร
สี่โมงเสร็จการ รับเข้าไปเมือง

◉ ตามทางแรกไป มีโรงจีนไทย
ขายเหล็กทองเหลือง ห่างทางออกไป
มีวัดน้อยใหญ่ แต่ไม่รุ่งเรือง
สักครู่ถึงคู กำแพงรอบเมือง
บ้านชิดติดเนื่อง วัดสองข้างทาง

◉ มีแต่ฝาผนัง หลังคาจากบัง
พอปิดพระปธาน ดังนี้โดยมาก
ดูน่าสงสาร เหลือมือเหลือการ
ผู้มีศรัทธา

◉ ห้าสิบนาฑี ถึงพระเจดีย์
ใหญ่โตมหึมา ยอดหุ้มทองคำ
สูงสามสิบเจ็ดวา สามสิบเขาว่า
กลมรอบปากระฆัง

◉ ชั้นล่างลงมา ทำเปนหลังคา
มีห้องช่องหลัง เปนที่เลี้ยงพระ
มีเทศน์คนฟัง ริมฝานั้นตั้ง
พุทธรูปเรียงราย

◉ ในห้องช่องกลาง ทำเปนรูปช้าง
เนียมยืนมากหลาย แถวถัดออกมา
มีพระตั้งราย สูงต่ำวุ่นวาย
ดูไม่เหมือนกัน

◉ พ้นนั้นออกมา เจดีย์ลังกา
แวดล้อมครามครัน ตั้งเต็มในสถาน
พื้นลานเหล่านั้น พระระเบียงสองชั้น
พิหารแล่นกลาง

◉ ที่พระเจดีย์ใหญ่ ตรงทิศเหนือไป
มีพิหารขวาง ก่อเปนบันได
ขึ้นไปท่ามกลาง ผนังสองข้าง
ปั้นเรื่องภิเนษกรม

◉ แถวข้างบันได ปั้นรูปท้าวไท
โลกบาลสี่องค์ รูปเสือโคร่งร้าย
ผินหน้าหันลง หมีง่ามือประสงค์
คอยจับคนพาล

◉ ตรงกลางลงมา มีพระอัษฎา
รศยืนเปนปธาน สำหรับรับแขก
ท่ามกลางวิหาร มุขต่ออิกสถาน
ที่คนทำบุญ

◉ ถัดนั้นออกมา ที่โพธิ์ลังกา
พระระเบียบแวดวง ด้านหนึ่งมีพระ
ไสยาสน์เหยียดตรง ข้างเศียรอิกองค์
ทรงเครื่องปิดทอง

◉ เขาเล่ากันว่า เปนรูปพระยา
อโศกเจ้าของ สามด้านพระยืน
ทาแดงปิดทอง ท่ามกลางแท่นรอง
โพธิพฤกษลังกา

◉ ชั้นนอกออกไป มีพิหารใหญ่
ชื่อธรรมศาลา แทนที่โรงธรรม
อยู่ทิศบุรพา มีรูปพระมหา
เถรนั่งกลางดิน

◉ ท้องใหญ่หงายหน้า แหงนดูท้องฟ้า
ประสงค์โดยถวิล จะให้ฝนตก
ทุกทั่วแผ่นดิน ได้ทำนากิน
เปนสุขทั่วกัน

◉ ด้านใต้มีโบสถ์ รูปทรงสูงโสด
ยาวใหญ่มหันต์ พระสงฆ์นั่งได้
แม้สักครึ่งพัน ก่อแท่นพระนั้น
ไว้ในท่ามกลาง

◉ พ้นนั้นออกไป มีกำแพงใหญ่
แวดล้อมรอบสถาน ปลูกต้นโพธิ์ราย
ตามแนวปราการ ชั้นนี้พื้นลาน
เต็มด้วยกรวดทราย

◉ ถ้าจะสังเกต กำหนดจดหมาย
องค์นี้รูปคล้าย เจดีย์ลังกา

◉ ปฐมของเก่า ท่าทางลาดเลา
เข้าทีกันมา ลายฐานมีน้อย
องค์ใหญ่นักหนา ปฐมควรว่า
ที่หนึ่งพึ่งจำ

◉ องค์นี้ที่สอง รองด้วยการทำ
คำนี้ลึกล้ำ มีอรรถมากมาย

◉ ทิศใต้มีสวน ดอกไม้ปลูกถวาย
เดี๋ยวนี้ดูคล้าย กับสวนสามัญ

◉ เขาทำที่รับ ปลูกไว้ในนั้น
สี่หลังฝากั้น เปนหมู่แวดวง

◉ ข้างนอกปักรั้ว เบื้องบนพ้นหัว
ไม้จริงต้นตรง นอกรั้วคนราย
กองไฟสุมลง ตีเกราะเคาะประสงค์
มิให้หลับไป

◉ ประตูจำเพาะ ทำไว้ให้เหมาะ
ตรงขึ้นไปใน ที่บนลานพระ
มิให้ไปไหน ฉะเพาะเดิรได้
โดยทางทางเดียว

◉ ได้อยู่ที่นั่น เกือบครบสามวัน
มิได้แลเหลียว ต่อการเที่ยวเล่น
โลเลนั่นเทียว ที่ใดไกลเปลี่ยว
ไม่เปนกังวล

◉ ขึ้นไปไหว้พระ เสร็จสิ้นธุระ
กลับมาที่ตน บูชาเก้าครั้ง
สวดมนต์สามหน สามคืนคิดปรน
หกโมงเศษไป

◉ สำรวมอินทรีย์ ย่ำยีอันใด
อดกลั้นทนไว้ ซึ่งทุกข์นานา

◉ ตามกิจแห่งตน มิให้อกุศล
รั่วทับเข้ามา ตามคำสั่งสอน
แห่งพระศาสดา ซึ่งได้นำมา
ในธรรมวินัย

◉ อันนี้เปนบุญ จงได้เกื้อหนุน
แก่ผู้เลื่อมใส ได้ให้ได้ทำ
สงเคราะห์อย่างใด บุญเท่านี้ให้
เปนส่วนโมทนา

◉ จงเกษมสุข ทุกสัตว์ทั่วหน้า
เสร็จสมปราถนา ทุกสิ่งทุกประการ

◉ อนึ่งใครได้รู้ หรือได้อ่านดู
ด้วยจิตต์ชื่นบาน มุ่งหวังหาผล
ที่เปนแก่นสาร จงได้สันนิษฐาน
ว่าตนได้ทำ

◉ จงสำเร็จผล แห่งวิบากกรรม
เหมือนผู้ได้ทำ อย่าพร่องเลยนา

◉ ที่นี้จักกล่าว สิ่งของเรื่องราว
ได้เห็นฟังมา ที่ในสวนพระ
มีต้นจำปา สูงมากผิดตา
ควรเล่าชาวไทย

◉ เห็นจักไม่เชื่อ ว่าเรานี้ไป
เอาของที่ไกล มาเล่าปดกัน

◉ เมืองนั้นมีของ แปลกแปลกหลายอัน
ในสวนพระนั้น ได้สังเกตมา

◉ มีหมู่มะพร้าว ลำต้นสูงยาว
กว่าตาลแทบวา จำปายอดด้วน
สูงขึ้นไปกว่า แลดูด้วยตา
สักคืบศอกไป

◉ น่วมหลำไปดู บวชนาควัดไกล
นามวัดนั้นไซ้ เรียกวัดดิงดง

◉ เห็นต้นยอใหญ่ สูงกว่ายอดไผ่
โดยเดี่ยวดูระหง มาเล่ากันว่า
ที่วัดดิงดง ยอหนึ่งต้นตรง
ใหญ่แทบสามกำ

◉ อิ่มจันมาเล่า แข็งแรงขบขำ
เตยหนึ่งต้นลำ เท่าต้นหมากเทียว

◉ สูงขึ้นไปกว่า ยอดตาลมะพร้าวเขียว
มีอยู่ต้นเดียว ใกล้บ้านเจ้าพระยา

◉ นายเรือพูดเล่า ว่าต้นจำปา
จันขาวเล่าว่า เปนต้นจำปี

◉ มีในบ้านพระ สิเนหามนตรี
แต่ลำต้นนี้ แทบเท่ากะบุงไป

◉ จันขาวกล่าวว่า สังเกตด้วยตา
แลดูไกลไกล ต้นนั้นโตนัก
เกือบสองอ้อมไป จะถูกของใคร
เราไม่รู้นา

◉ อนึ่งเหล่าผลไม้ แตงอุลิตไซ้
หวานดีนักหนา แปลกกว่าแตงที่
ได้เคยพบมา แดงเหลืองไม่ว่า
ดีทุกอย่างไป

◉ หรือเขาเลือกมา แต่ที่ดีใส่
ที่ชั่วอย่างไร ยังไม่รู้ที

◉ ครั้นถามองค์อื่น ท่านว่าไม่มี
ในความเรื่องนี้ ยังไม่แน่ใจ

◉ ถามผู้กินเหลือ เขาว่าดีไป
หวานกว่าแตงใน แว่นแคว้นเมืองเรา

◉ สังเกตฟังดู ผลไม้เมืองเขา
คงดีกว่าเรา ยกแต่ทุเรียน

◉ ผลพฤกษ์เลวทราม รู้แล้วอย่าถาม
ไม่ควรจักเขียน เนื้อสัตว์หมูปลา
ดูน่าติเตียน จืดเหนียวเคี้ยวเลี่ยน
ไม่เหมือนเมืองเรา

◉ อิกอย่างหนึ่งนั้น น้ำใช้น้ำฉัน
เหมือนน้ำธารเขา ใสเย็นดีนัก
ไม่เหมือนบ้านเรา บ่อน้ำของเขา
ไม่เปื้อนโคลนเลน

◉ กินน้ำใสสอาด คนจึงฉลาด
ไม่โง่งมเถร ว่องไวไหวพริบ
งารการชัดเจน ทำใดไม้เถร
การช่างแปลกตา

◉ เจ็ดเรื่องนี้เล่า ตามได้ฟังมา
มิได้ปราถนา จะปดคนฟัง

◉ สืบได้จริงหมด แต่ดูเหมือนปด
เล่ามาแต่หลัง ไหนได้ออกไป
ถึงเมืองนครวัง จำเล่าเล่นมั่ง
สู้กะบือเขายาว

◉ วันศุกร์ห้าค่ำ เดือนแปดปักษ์ขาว
แปดโมงแต่เช้า กลับจากนคร

◉ ห้าสิบนาฑี ถึงท่าดังก่อน
ลงเรือรีบร้อน เข็นลากออกมา

◉ ถึงเรือย่ำค่ำ ลำบากด้วยน้ำ
ลงแห้งนักหนา ขุนนางพระครู
ขนของล่วงมา กองไว้คอยท่า
เต็มแน่นกลางเรือ

◉ สงเคราะห์ต้อนรับ ดูเหมือนหนึ่งกับ
ญาติมาแต่เหนือ ให้จนบ่าวไพร่
ที่ไปในเรือ เลี้ยงดูล้นเหลือ
ผ้าลายแจกปัน

◉ เป็ดไก่ให้แก่ นายเรือกัปตัน
พนักงารนั้นนั้น ถ้วนทั่วในเรือ

◉ อันนี้ใช่บุญ ยังตามเกื้อหนุน
มิให้มีเหลือ ตามส่งให้ของ
ทำโดยเอื้อเฟื้อ จนจวนออกเรือ
ไม่ใคร่ลุกไป

◉ ครั้นเขาถอนสมอ อินทเนียเร่งไฟ
เปิดจักร์ปล่อยไป จึงได้หลีกลง

◉ กัปตันหันท้าย เบนออกมาตรง
หกค่ำบ่ายประสงค์ ทอดแหลมชุมพร

◉ ยกกระบัตรรู้เข้า ลงมาถามข่าว
โดยการรีบร้อน รู้ว่าฟืนพร่อง
จะต้องขนผ่อน กลับไปไล่ต้อน
มาส่งตามควร

◉ เจ็ดค่ำแล่นมา ลับแสงสุริยา
ปทิวพอจวน แล้วมาแต่นั้น
รุ่งเช้าอิกวัน ฉันแล้วรีบด่วน
ไปนั่งคอยดู สามร้อยยอดประมวญ
ถึงสตกูฏจวน ใกล้เพลเข้าไป

◉ กลางคืนแปดค่ำ หยุดทอดเรือไว้
เข้ามาไม่ได้ กลัวติดสันดอน

◉ คลื่นใหญ่ซัดเรือ โคลงกลิ้งโยนขย่อน
คนใดใจอ่อน วิงเวียนขึ้นมา

◉ เช้าเช้ามาถึง ปากน้ำเจ้าพระยา
บ่ายโมงถึงท่า หยุดทอดวัดระฆัง

◉ พอขนของหมด พยุตึงตัง
ฝนสาดหน้าหลัง แปดสิบตกลง

◉ ต้องรออยู่แพ เขามาเอาแคร่
ไปคอยอยู่ตรง ฝนเหือดข้ามมา
สี่โมงเย็นลง เข้าวังโดยประสงค์
ทูลเรื่องเมืองนคร

◉ เสร็จแล้วมาวัด พร้อมด้วยบริษัท
พอเย็นรอนรอน จบเพียงเท่านี้
เรื่องไปเมืองนคร เขียนโดยรีบร้อน
ยังไม่ครบครัน

◉ เปนแต่ใจความ ไว้เผื่อคนถาม
ได้เล่าสู่กัน แต่ไปจนมา
สิ้นเสร็จเท่านั้น จดไว้สั้นสั้น
เท่านี้พอควร

◉ กลัวว่าจะปด จึงไม่อาจจด
ลงให้ขบขัน ครั้นแขงแรงนัก
ท่านจักสำคัญ ว่าเราปดท่าน
การนี้ไกลตา

◉ เปนจบเท่านั้น เสร็จสิ้นความกัน
แต่ไปจนมา ฟังพอรู้เรื่อง
ดังได้พรรณา สำเร็จปราถนา
คนเขียนคนฟัง

๒

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์)

ISBN 974-580-854-7

9 789745 808546